

ВІД ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА

СВІТОГЛЯД

Шановні читачі журналу «Світогляд»!

У цьому числі журналу мова піде про особливий жанр літературної творчості – персональні спогади. Це різноманітні за змістом та стилем нариси з описом тих чи інших подій, окремих осіб та оцінки їх ролі в житті України та світу.

Є спогади суто автобіографічні, написані видатними людьми (та не тільки), у яких описується родинне коло і тільки до певної міри відображаються особливості тієї епохи та подій, свідками яких були автори.

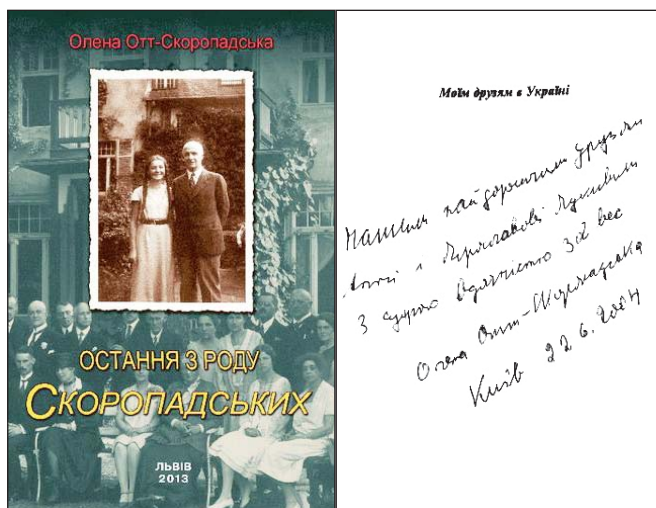
Є спогади більш професійно-біографічні, в яких автори описують свій творчий шлях та життєві пригоди у досягненні вершин в обраній професії.

Є такі спогади, в яких автори, деколи згадуючи про себе, основну увагу звертають на життя відомих їм людей.

У моїй особистій бібліотеці є багато книг-спогадів, подарованих мені нині сущими колегами та друзями, і тими, хто вже відійшов у Вічність. Зважаючи на неповторну цінність будь-яких спогадів, думаю, що їм варто присвятити сторінки у «Світогляді».

До речі процитую думки про спогади **Олени Павлівни Скоропадської** – останньої з роду Скоропадських, з якою мав честь поспілкуватися:

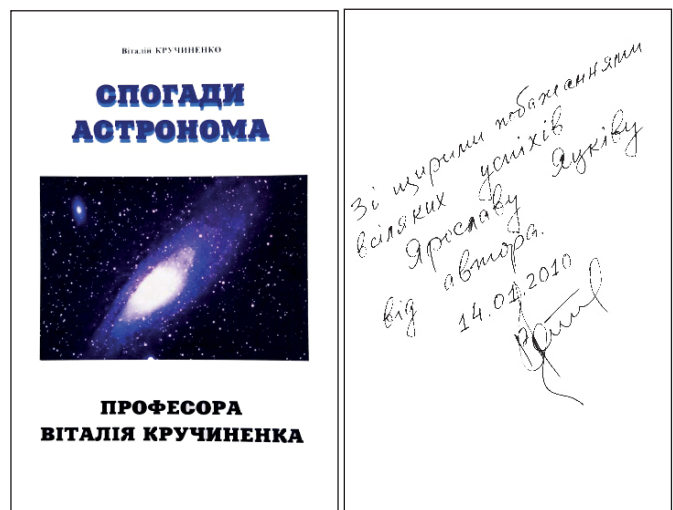
«...Лише зрідка мала змогу цілком спокійно зануритись у минуле. Коли це траплялось, було так, наче в мені відкривався шлюз, і потік спогадів виносив на поверхню моєї свідомості картини, почуття, події мого життя, вони раптом виринали, і я хотіла їх усіх затримати. Люди, які зробили на мене враження в дитинстві чи в юності, ставали для мене знову цілком живими; мої батьки, брати і сестри завдяки спогадам ставали мені такими близькими, якими можливо, не були ніколи раніше в моєму житті.

Я не хотіла покладатися на саму лише свою пам'ять. Тому заглибилася в щоденники мого батька, його "Спогади" – наш родинний архів. Це принесло мені багатство матеріалу. Як же мені все це вкласти в читабельну форму? Я намагалась зробити це у книжці»...

Це типовий приклад автобіографічних спогадів (на відміну від спогадів її батька).

Іншим прикладом є спогади мого колеги-астронома **Віталія Григоровича Кручиненка** (нар. 8 жовтня 1934 р.). У свій час я тільки поверхово переглянув його спогади.

А сьогодні, перечитуючи їх з нагоди 175-річчя з часу заснування Астрономічної обсерваторії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, знайшов там багато оригінальних думок про Україну, про її живописні краєвиди та про захоханість автора у зоряне небо. У цьому числі журналу подаємо окремих фрагментів із цих спогадів.

Так сталося у моєму житті, що мені довелося знову відвідати славетний Інститут серцево-судинної хірургії і ще раз згадати добрим словом геніального засновника цього інституту **Миколу Михайловича Амосова**, спогади про якого будуть у цьому числі журналу. Будуть й інші спогади.

Читайте, згадуйте та пишіть нам, шановні друзі та колеги! ■

З повагою,
Ярослав Яцків

МОЇ ІДЕАЛИ І ЧОТИРИ МОЇ РОБОТИ

**ЦЬОГО РОКУ УКРАЇНСЬКА І СВІТОВА НАУКОВА СПІЛЬНОТА
ВІДЗНАЧАЮТЬ 90-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВИДАТНОГО
ФІЗИКА-ТЕОРЕТИКА, ОРГАНІЗАТОРА НАУКИ
АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ ВІКТОРА ГРИГОРОВИЧА БАР'ЯХТАРА.**

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТА РЕДАКЦІЯ "СВІТОГЛЯДУ" ВІТАЮТЬ ЮВІЛЯРА
ТА БАЖАЮТЬ ЙОМУ ЗДОРОВОГО ДОВГОЛІТТЯ ТА ЩЕ БАГАТО-БАГАТО
ЩАСЛИВИХ ПОДІЙ У СІМЕЙНОМУ ТА НАУКОВОМУ ЖИТТІ!**

*Слово про В.Г. Бар'яхтара — людину, з якою мені завжди
приємно та цікаво спілкуватися*

Здається, це було зовсім недавно, коли ще молодого і талановитого фізика-теоретика, але вже знаного успішного організатора наукової справи **В.Г. Бар'яхтара** перевели (так, так «перевели», не інакше) з Донецька до Києва та доручили керувати одним із найбільшим (і деякої міри найскладнішим) відділенням у системі АН УРСР – Відділенням фізики та астрономії. З того часу мені пощастило спілкуватися з Віктором Григоровичем та, зустрічаючись з ним, відчувати якусь особливу приємність і порозуміння.

Кожна людина сприймає іншу через складний спектр власних поглядів та уявлень. Тому все те, що я зараз говорю, є лише відображенням моїх суб'єктивних вражень.

Для мене Віктор Григорович Бар'яхтар – унікальна особистість, сповнена духом доброчесності та взаємоповаги до себе та інших людей. Аура цієї людини, як Сонце, притягує до своєї орбіти всіх тих, кому дозволено наблизитися на певну «критичну» відстань. Це своєрідна аура мудрої (так, так «мудрої», а не «розумної») людини. У дитинстві для мене такою мудрою людиною був сусід – дід Яким-бджоляр, якого бджоли любили, а мене кусали. Вже у зрілому віці для мене такою мудрою людиною був Блаженніший кардинал **Любомир Гузар**, кожне слово якого було наповнене якимось особливим змістом. Такою мудрою людиною є і академік **Борис Євгенович Патон**, у мудрості якого завжди є певне зерно раціональності. У Віктора

Григоровича Бар'яхтара я завжди відчував якусь певну ірраціональність, яка мені дуже імпонує (можливо, тому, що я сам деякою мірою позбавлений такої ірраціональності).

Для мене В.Г. Бар'яхтар – видатний український вчений в галузі фізики твердого тіла та конденсованих середовищ, зокрема теорії магнетизму та нелінійних фізичних систем. Але найголовніше. Віктор Григорович як учений своєю невтомною працею та генетичним талантом самореалізувався, гідно пройшовши тернистий шлях у науку з Харкова через Донецьк до Києва (ми добре знаємо, що не всім це дано).

В.Г. Бар'яхтар для мене – Учитель з великої літери.

Не тільки тому, що серед його учнів десятки докторів та кандидатів наук, відомих організаторів наукової сфери. А перш за все тому, що Віктор Григорович Бар'яхтар асоціюється у моїй пам'яті з тим першим моїм вчителем початкової школи паном **Матусяком**, який навіть у важкі післявоєнні роки намагався прищепити нам – підліткам, що так рано дорослішали, – любов до знання та повагу до тих, хто несе знання у люди.

Таким у сьогоднішні непрості часи є Віктор Григорович Бар'яхтар, життя і діяльність якого є прикладом служіння Батьківщині та гарантією нашого подальшого поступу у цивілізований світ розвинутої освіти та науки. ■

Ярослав Яцків
академік НАН України

Віктор Бар'яhtar
доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
почесний директор
Інституту магнетизму
НАН України і МОН України,
м. Київ

Виступ на Загальних зборах
НАН України
15 квітня 2009 року
з нагоди отримання
премії і Золотої медалі
імені В.І. Вернадського

Передусім висловлюю глибоку подяку Президенту нашої Академії **Борису Євгеновичу Патону**, Відділенню фізики та астрономії, Академіку-секретарю нашого відділення **Вадиму Михайловичу Локтеву**, всім членам Президії нашої Академії, які нас з академіком **Кадішевським Володимиром Георгійовичем** одноставно підтримали і присудили нам премію ім. В.І. Вернадського.

Цю премію я розглядаю як визнання наукових заслуг Відділення фізики і астрономії. Наше відділення складається з яскравих наукових зірок, гідних премії імені В.І. Вернадського. Сьогодні жереб випав на мене, і я радий цій премії.

Мої друзі і мої колеги знають, як я ціную **В.І. Вернадського** за його наукові та організаторські заслуги і абсолютно геніальну інтуїцію. Наприклад, він перший зрозумів роль ядерного палива і ще в 1910 році «вибив» у царя 30 тисяч золотих рублів на геологічні пошуки урану і радію.

Хочу розповісти про свої ідеали і про те, як вони формувалися, а потім про мої наукові результати.

Дитинство

Моє дитинство пройшло в Кам'яному Броді м. Луганська. Мама, **Ганна Дмитрівна**, – учитель фізики, батько, **Григорій Федорович**, – учитель хімії. У 5 років батько навчив мене арифметиці. За один день я вивчив назви чисел, а на другий день батько почав задавати мені завдання. Ці завдання з кожним днем ускладнювалися. Вирішував я їх з великим задоволенням. Так тривало близько місяця. Потім батько мені сказав: «*Тепер іди і навчай арифметиці Петю (молодшого брата)*». Так я став учителем для своїх численних рідних і двоюрідних братів і сестер. В шість років мама розповіла мені про планетарні моделі атома. Її розповідь справила на мене надзвичайно велике враження. Правда, в наступні роки ні мама, ні тато зі мною не займалися – не було необхідності.

Два рази на рік тато проводив сімейні наради з планування господарських завдань. Весняна нарада визначала, що і де садити на присадибній ділянці, осіння нарада – що і в яких обсягах заготовляти на зиму. Радилися тато, мама, бабуся і я – як старший син. Батько обов'язково вимагав, щоб я брав участь активно, а не відмовчувався. Ці наради привчили мене продумувати свої дії і мали для мене велике виховне значення.

Виконання рішень проводила бабуся, оскільки мама і тато весь час були на роботі. У нас з братом були свої чіткі обов'язки по дому. Найприємніша робота – колоти дрова, найнеприємніша – чистити піч і фарбувати залізний дах влітку. Батько суворо приймав роботу з фарбування даху та завжди знаходив залишки іржі.

Так мене виховували в сім'ї.

Друга частина виховання проходила на вулиці. У нас була своя команда, отаман і щовечірні обговорення. Теми були найрізноманітніші, але обов'язково розповідалися «історії» і обговорювалися проблеми честі і порядності. Отаман пишався тим, що він – з козаків, а його батько був козачим офіцером. Він любив говорити про честь і пояснював, що немає більшого покарання, ніж ганьба. Існував список, де вказувалися ганебні дії. Я був у нашій вуличній команді кращим оповідачем.

Ідеали дитинства: *фізична сила, порядок і честь*.

Отроцтво

Чоловіча середня школа №16, у якій я навчався, була чудовою школою з чудовими викладачами. Учитель математики **В.Я. Савінський**, учителька російської мови **В.В. Вульф**, наш класний керівник вчителька німецької мови, вчителька української мови (в 9 і 10 класах) **В.І. Павленко**, учителька біології **К.М. Васильєва**. Вони вчили нас розуміти роль знань у житті людини, любити і цінувати літературу і природу. Школи в Кам'яному Броді, як показав час, були хорошими. Кам'яний Брід дав країні крім нас з академіком НАН України **К.М. Ситником** (школа №3) та авіа-конструктора **П.В. Балабуєва** (школа №16) ще й двічі Героя СРСР **А.І. Молодчого**, поета **М. Матусовського**, олімпійського чемпіона **С.Н. Бубку** (всі троє зі школи № 13) та поетесу **Ліну Костенко**.

Діти війни швидко дорослішали. У нас у класі бурхливо обговорювалися ядерні бомбардування Японії 1945 року. Ми стали розуміти, що сильна держава – це держава з сильною наукою, що війну виграють не тільки солдати і полководці, але й лабораторії.

По закінченні школи до моїх ідеалів дитинства добавився *ідеал знань*. Я став мріяти про фах фізика-ядерщика.

Юність

Після закінчення школи я вступив до Ленінградського університету на фізичний факультет. Вважаю, що мені дуже пощастило і з вибором міста, і з вибором факультету. На факультеті у нас були чудові професори та викладачі, а Пітер – це ж світовий центр культури.

Мені пощастило слухати лекції **В.А. Фока**, **В.Н. Цветкова** (рідкі кристали), **В.І. Смирнова**, **Л.Е. Гуревича**, **С.Е. Фріша**, **М.І.** та **Г.І. Петрашень**. Кожен семестр відбувалися філософські семінари з проблем фізики. Ними керували фізик **В.А. Фок** і геометр **А.Д. Александров**. Уже на першому курсі у нас був науковий гурток, яким керував професор **К.К. Баумгартен**, а з другого курсу – професор **Л.Е. Гуревич**.

Знання і загальну культуру міста я вбирав, як губка. Дуже багато навчався, дуже багато вирішував завдань, часто ходив і в театри, і в музеї.

З другого курсу я вже жив в гуртожитку. Гуртожиток був чудовим за своїми традиціями, обладнаним читальним залом та залом для танців. Головою студентської ради гуртожитку в той час був **Емлен Соботович**, у майбутньому академік НАН України. Він тримав нас у шорах, але завжди був справедливим і доброзичливим.

Починаючи від листопада 1951 року, я продовжував учитися в Харківському університеті на «спецвідділенні». І знову у нас були чудові викладачі: фізики – **К.Д. Сишельников**, **А.К. Вальтер**, **О.І. Ахієзер**, **І.М. Ліфшиць**, **Я.Б. Файнберг**, **Л.Н. Розенцвейг**, **Л.М. П'ятигорський**; математики – **О.Я. Повзнер**, **В.О. Марченко**, **В.Г. Дрінфельд**. Академічна група була невелика – 9 осіб. Троє з нашої групи — тепер члени нашої академії: **С.В. Пелетмінський**, **П.І. Фомін** і я. Всіх нас об'єднувала жага знань. Уже в студентські роки серед нас виділявся **Дмитро Васильович Волков**.

ХФТІ і чотири мої роботи

4 лютого 1954 року мене взяли на роботу в ХФТІ в теоретичний відділ О.І. Ахієзера.

На початку 1955 Олександр Ілліч створив «бригаду»: Ахієзер (бригадир) – Бар'яхтар – Пелетмінський. Олександр Ілліч любив згадувати свої студентські роки в КПІ, коли у них був «бригадний метод» навчання. Наша «бригада» дружно і успішно пропрацювала від 1955 до 1973 року.

Олександр Ілліч навчав нас всьому: і фізиці, й науковій етиці, й загальній культурі. Ставився він до Пелетмінського і до мене по-батьківськи, але був дуже вимогливим. Від своєї першої доповіді на науковому семінарі я хотів відмовитися, оскільки не знав англійської мови. Ахієзер сказав: «Або ти, Вітя, зробиш доповідь через 2 місяці, або будеш відрахований з ХФТІ». Сказано це було так, що я зрозумів: ОІ не жартує. Доповідь я зробив і добре зробив.

Ми працювали багато і ефективно.

Першою нашою роботою, виконаною за ідеєю і пропозицією ОІ, була робота про пов'язані магнітні й звукові хвилі в ферромагнетиках. Олександр Ілліч очікував своєрідного резонансу у взаємодії хвиль. Такий резонанс був нами доведений. Коли частота і довжина хвиль збігалися між собою, взаємодія магнітних і звукових хвиль ставала аномально сильною, хвилі втрачали свою індивідуальність і ставали гібридними хвилями. За рахунок зміни магнітного поля в середовищі можна отримати такий ефект. У одній частині магнітного кристала швидкі

магнітні хвилі переходять в повільні звукові хвилі, а в іншій частині кристала при інших магнітних полях повільні звукові хвилі переходять у швидкі магнітні хвилі. Цей ефект став теоретичною основою для створення ліній затримки радіохвиль.

Робота згодом принесла нам світову популярність. Але на початку в цієї роботи була важка доля.

До весни 1956 року розрахунки в рамках мікроскопічного підходу були закінчені і ми отримали результат. О.І. Ахієзер послав доповідь на всесоюзну конференцію з магнетизму. В цей час до Харкова приїхав **Л.Д. Ландау**. Для нього був організований науковий семінар, на якому ми доповіли нашу роботу. Через п'ять хвилин після початку доповіді Л.Д. Ландау нас розкритикував і відправив доповідача «відпочивати». Ландау зажадав, щоб ми спочатку побудували послідовну макроскопічну теорію ферромагнетизму і лише потім розглянули конкретний ефект зв'язаних хвиль. Мікроскопічна теорія, на думку Л.Д. Ландау, мала той недолік, що в ній постулювалась величина магнітного моменту. Експеримент показував, що в різних речовинах він різний.

На вирішення цієї проблеми у нас пішло два роки. У 1957 році робота була повідомлена на всесоюзній конференції з фізики низьких температур. Звичайно ж, після доповіді у Ландау і схвалення з його боку. У 1958 році наш результат був опублікований в ЖЕТФі.

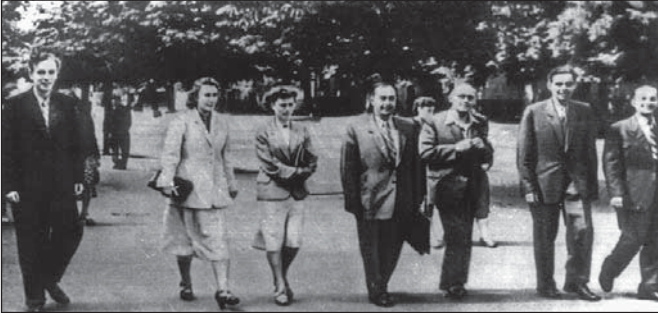

В.Г. Бар'яхтар, **О.І. Ахієзер**, **С.В. Пелетмінський** і **К.М. Степанов**. 1960-ті роки

У 1958 році відомий американський фізик **Ч. Кіттель** також досліджував пов'язані магнітні і звукові хвилі. Він виявив, як і ми, резонанс, і доповідав свою роботу на американській конференції. Присутній на конференції московський фізик **Є. Кондорський** публічно зазначив, що цей результат раніше був отриманий Ахієзером зі співробітниками. Кіттель у своїй публікації послався на нас, і ми не втратили пріоритет. У 1959 році американські фізики експериментально відкрили цей резонанс. Від 1960 року в США і СРСР почалися роботи зі створення ліній затримки радіосигналів на основі цього явища. У 1965 році ми отримали диплом на відкриття магнітоакустичного резонансу, в 1986 році – Державну премію України в галузі науки і техніки.

Зазначу ще один результат, пов'язаний з критикою Л.Д. Ландау. У 1967 році у видавництві «Наука» нами була опублікована книга «Спінові хвилі». У 1968 році був зроблений її переклад на англійську мову і книга вийшла у видавництві «North Holland», відразу ставши популярною серед фізиків. Вона визнана однією з кращих книг з фізики твердого тіла, на неї зараз близько тисячі посилань.

У 1959 році я доповідав Л.Д. Ландау ще одну нашу роботу. Спочатку йому особисто, а потім у нього на семінарі. Після доповіді Ландау запропонував мені переїхати в Москву, щоб працювати в його команді. Він також зателефонував до Харкова А.І. Ахієзеру і дав мені високу оцінку. Це була дуже приємна пропозиція, але я вирішив залишитися в Харкові. Думаю, що не помилився.

**Л.Д. Ландау (перший ліворуч)
та Є.М. Ліфшиць, М.І. Каганов, О.І. Ахієзер,
І.М. Ліфшиць під час міжнародної конференції
з фізики високих енергій. Київ, 1959 р.**

Друга робота була пов'язана з поясненням нелінійної залежності температури надпровідного переходу від тиску. Надпровідність – явище, відкрите в 1911 році в Голландії. Відомо, що для протікання електричного струму потрібна напруга. Немає напруги – немає струму. Голландський фізик **Камерлінг Оннес** відкрив нове в той час явище – при низьких температурах у ртуті електричний струм може протікати без зовнішньої електричної напруги, якщо в електричному ланцюгу немає навантаження. Це явище відразу привернуло до себе увагу і фізиків, і інженерів. Промисловість отримала б величезну вигоду, якби фізики зробили провідники без опору при кімнатній температурі. Однак поки це не вдається, і сьогодні роботи по надпровідності ведуться дуже інтенсивно.

Свого часу **Б.Г.** та **Л.С. Лазарєви** провели систематичні дослідження впливу зовнішнього тиску на температуру надпровідного переходу. В одних надпровідників вона зменшувалася з тиском, у інших – збільшувалася. В перших – чим більший тиск, тим більша температура. Цей результат зрозумілий. Він подібний до ситуації, коли чим більше працюєш, тим більше результатів. Правда, за умови, що немає ніяких «сюрпризів». У одного з надпровідників – талію – Лазарєви виявили «сюрприз»: нелінійну залежність від тиску. Про це Л.С. Лазарєва розповіла мені в 1956 році, коли ми разом готували новорічну стінгазету інституту. Скільки ми в той вечір та й потім не обговорювали цю проблему, зрозуміти її не могли. У 1960 році академік **Є.М. Ліфшиць** відкрив перехід в електронній системі при високому тиску. Здавалося б, ось він, необхідний нам фокус – *перехід Ліфшиця*. Але у Лазарєвих був малий тиск (в десятки тисяч разів менший), ніж необхідний для фазового переходу відповідно до теорії Ліфшиця.

Мені і **В.І. Макарову** прийшла в голову щаслива думка, що поверхня Фермі талію має структуру, яка відрізняється від структури таких поверхонь інших металів, тобто має «слабку» ланку. Зі схематичного зображення поверхні Фермі лужних металів і поверхні Фермі ренію видно, що поверхня Фермі містить слабку ланку – тонку перемичку. По цій ланці може статися розрив під дією тиску (перехід

Ліфшиця) при тиску, в десятки тисяч разів меншому, ніж відповідний тиск, наприклад, для лужних металів.

День ми витратили на те, щоб побудувати теорію властивостей надпровідника при переході Ліфшиця. Ще пару днів – для зіставлення нашої теорії з експериментальними результатами групи Лазарєва. Ми зрозуміли, що пояснення вийшло!

Відразу ж почали «пропаганду» нашої роботи. Розповіли про неї О.І. Ахієзеру і Є.М. Ліфшицю, зробили доповідь на семінарі у Б.Г. Лазарєва. У 1966 році в лабораторію Б.Г. Лазарєва приїхав професор **Д. Шенберг** з Англії – відомий вчений в області надпровідності. Йому наша робота сподобалася. Зробили ще доповідь в «Капічнику».

У 1968 році я виступив з доповіддю на семінарі у професора **Кіттеля** в Берклі. На цьому семінарі був присутній **Пол Чу** – фізик, група якого отримала високотемпературний надпровідник з температурою переходу 90 К. Того часу він в Берклі «бився» якраз над проблемою нелінійної залежності температури надпровідного переходу в ренію. Так що моє повідомлення «впало» на благодатний ґрунт. Після доповіді та ряду обговорень ми з Чу подружилися, і в 1986 році він виступив в Інституті металофізики з доповіддю про високотемпературні надпровідники. Непередбачувана робота всюди приймалася з великим інтересом. Її популярність була обумовлена тим, що ми вперше звернули увагу на роль особливостей густини електронних станів у надпровідниках.

**Б.Г. Лазарєв, В.Г. Бар'яхтар і О.І. Ахієзер.
1980-ті роки**

Третьою є робота «Вплив радіаційних ефектів на релаксацію електронів і електропровідність плазми в сильному магнітному полі». Вона виконувалася за ініціативи О.І. Ахієзера. Для її виконання Олександр Ілліч створив «бригаду» Ахієзер – **Алексін** (експерт з плазми і наш друг) – Бар'яхтар – Пелетмінський. Для виконання роботи необхідно було побудувати інтеграл зіткнень, коли основну роль грають недіагональні матричні елементи функції розподілу електронів. До нас завдання такого типу не вирішувалися. І Олександр Ілліч і ми витратили багато часу, щоб на основі інтуїтивних міркувань побудувати інтеграл зіткнень. Нарешті це вдалося. За традицією доповіли нашу роботу у Л.Д. Ландау і у **М.О. Леонтовича** в Інституті атомної енергії. Отримали схвалення і опублікували її в «Журналі експериментальної й теоретичної фізики». Наступна доповідь була зроблена на Уралі на «Зимовій школі з теоретичної фізики» в 1961 році. Там були присутні **В.П. Сілін** і **А.А. Рухадзе**.

**Засідання секції з теоретичної фізики:
І.О. Ахієзер, М.Ф. Шульга, О.І. Ахієзер, О.С. Бакай,
В.Ф. Болдишев, Д.В. Волков, М.П. Рекало
і С.В. Пелетмінський.
Харківський фізико-технічний інститут, 1978 р.**

Обидва фізики зробили нам серйозні зауваження з приводу побудови інтеграла зіткнень.

Повернувшись до Харкова, ми з Пелетмінським вирішили побудувати інтеграл зіткнень на основі методу Боголюбова, на що витратили приблизно півроку кропіткої праці. Мали рацію В.П. Сілін і А.А. Рухадзе. Побудований нами на основі інтуїтивних міркувань інтеграл зіткнень виявився неправильним. Олександр Ілліч порекомендував у 1962 році з'їздити в Дубну і показати наш результат **М.М. Боголюбову**. У той час він очолював там Об'єднаний інститут ядерних досліджень. У цьому інституті ми нікого не знали, в тому числі й Миколи Миколайовича. У його приймальні ми попросили секретаря доповісти про нас і передати, що хочемо розповісти про роботу, виконану за його методом. Микола Миколайович погодився нас прийняти, але просив вкласти в 15–20 хвилин. Реально наша доповідь тривала близько 40 хвилин. Боголюбов повністю схвалив нашу роботу, запросив приїжджати до нього в будь-який час і передав привіт О.І. Ахієзеру. Ми стали приїжджати в Дубну на конференції, подружилися зі співробітниками М.М. Боголюбова і поступово увійшли в його команду. З тих пір і до останніх днів Микола Миколайович активно підтримував і Пелетмінського і мене.

Четверта робота – Енциклопедичний словник «Фізика твердого тіла». Він містить понад 4000 статей і є підсумком праці понад 700 авторів з України, Росії та інших республік колишнього СРСР.

**М.М. Боголюбов, О.І. Ахієзер, Я.Б. Зельдович
і В.Г. Бар'яхтар під час міжнародної конференції з
нелінійних явищ. Київ, Інститут теоретичної фізики
АН України, 1984 р.**

Моє завдання як головного редактора в першу чергу було пов'язане з правильним вибором тематики словника, а потім організації конкретної роботи з авторами (вибір авторів, рецензування, листування і т. д.).

Поміркувавши над проблемою створення сучасного якісного словника, я зрозумів, що одній людині це не під силу. До цього часу (1988 рік) я вже був достатньо добре знайомий з методами роботи нашої Президії і особисто Бориса Євгеновича. Ці знання підказали мені, що слід сформувати «науково-організаційний відділ» словника, а в ньому створити ще сектори. До редколегії ввійшли 19 вчених, науковими консультантами стали 36 науковців, створили ще групу молодих дослідників з 14 осіб для рецензування та редагування статей.

До складу редколегії і групи консультантів увійшли фізики і матеріалознавці. До ідеї включення матеріалознавців до складу редколегії я прийшов завдяки дружбі з **І.К. Походнею**. Він мені багато разів розповідав про свою наукову роботу, про роботи колег. Ось я і подумав, що фактично ми, твердотільщики, і вони, матеріалознавці, часто робимо одну й ту ж справу. Ця ідея виявилася дуже вдаюю. У результаті вийшов словник для фізиків, матеріалознавців та інженерів.

На жаль, Словник вийшов у світ у 1998 році, коли СРСР вже не існував і наша Академія, і Російська академія відчували великі матеріальні труднощі. Офіційно продавати Словник не виходило – він був виданий за бюджетні гроші. Вихід мені підказав Борис Євгенович. Він порадив щорічно списувати стільки екземплярів, скільки можна, і роздавати їх по інститутах безкоштовно. Я так і зробив. Першу партію з 50 наборів першого і другого томів ми передали Інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона. Звичайно, Відділення фізики і астрономії та Відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства були «ображені». Російським колегам ми передаємо Словник і донині. У 2004 році Словник був переведений в США на англійську мову і розійшовся по всьому світу. ■

На закінчення приведу передмову проф. **О.О. Марадудіна** до американського видання Словника і відгук академіка **В.Л. Гінзбурга**:

«До виходу в світ російської версії енциклопедичного словника «Фізика твердого тіла» під редакцією професора Віктора Бар'яхтара в світі не існувало такого довідникового джерела. Щоб дати англійськомовному науковому співтовариству можливість мати в своєму розпорядженні цей чудовий довідник, був організований його переклад на англійську. У довіднику є як короткі статті, де дається визначення того чи іншого явища, так і солідні наукові статті. Наприклад, Антиферромагнетизм, Динаміка кристалічної решітки, Магнітні плівки, Напівпровідники».

проф. **О.О. Марадудін**

«До мене звернулися ваші співробітники Бар'яхтар В.Г., Пашицький Е.А. і Галкіна Є.Г. з проханням висловити свою думку про енциклопедичний словник «Фізика твердого тіла». Це – прекрасна книга, створена спільними зусиллями головним чином учених Росії і України. У світовій літературі поки немає другої такої довідникової книги. Не випадково цей словник переведений на англійську мову».

Лауреат Нобелівської премії академік **Гінзбург В.Л.**

НА ПОЧАТКУ ШЛЯХУ

Надія Гула
докторка біол. наук,
професорка,
член-кореспондентка
НАН України та
НАМН України,
гол. наук. співроб.
відділу біохімії ліпідів
Інституту біохімії
ім. О.В. Палладіна
НАН України,
м. Київ

Мої батьки

Мої батьки – **Максим Федотович Гулий** і **Марія Андріївна Коломійченко**, – починаючи від 1930-х років, працювали в Інституті біохімії Української академії наук. Там і познайомилися.

Мама народилася в 1909 р. у селі Воздвиженське на півночі Чернігівської губернії (тепер це Сумщина) в сім'ї вчителів. Її батько **Андрій Коломійченко** брав активну участь в організації сільськогосподарської школи у Воздвиженському, врешті-решт став її директором. Його молода дружина **Марія** (в дівочтві **Піотровська**) була там-таки викладачкою і вихователькою жіночої Преображенської школи. Вона рано померла, народивши четверту дитину – хлопчика Павла. До того в неї було двоє синів – Микола та Анатолій – і моя мама. Микола пізніше став зоотехніком, Анатолій – ветеринаром, а Павло ще підлітком помер під час голодомору...

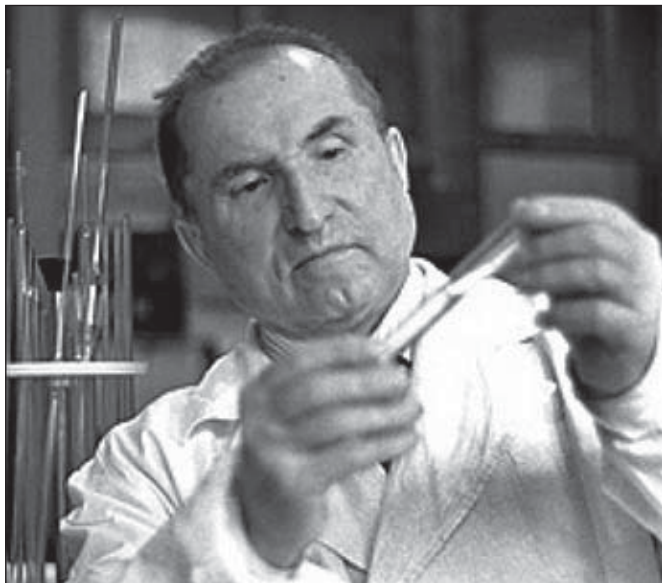
Школи були створені коштом та стараннями графа **Миколи Неплюєва**, який захоплювався ідеями просвітництва і прагнув побудувати модель ідеального суспільства в організованому ним у 1889 році Хрестовоздвиженському братстві (своєрідній утопічній християнській комуні), на яке він пізніше заповів усе своє майно. Про ці школу й Братство залишилися спогади вихованця Воздвиженського **Нестора Сергійовича Солодовника**, що став генерал-полковником радянської розвідки. Він опублікував їх лише після розпаду Союзу, адже Братство було майже відразу перетворено радянською владою на «*трудова комуна*» (а пізніше в приміщенні його школи розмістили тюрму). Тому й мама згадувала про своє дитинство дуже вибірково, враховуючи своє непросте походження та умови життя в Радянському Союзі.

Знаю, що діти жили і виховувалися в Братстві окремо від батьків, у них були вчителі і вихователі, які повинні були підготувати високоосвічених і кваліфікованих людей, здатних потім стати ветеринарами, зоотехніками, священиками, що були дуже потрібні на селі. Дівчатками і молодшими дітьми опікувалися сестри Миколи Неплюєва – мама Маня та мама Оля (так їх називали самі діти).

Після смерті бабусі Марії дід Андрій одружився вдруге – теж з учителькою школи у Воздвиженському, **Марією Людвігівною**. Від цього шлюбу народилися Ава (Августа), Аля та Галина. Усі вони в війну опинилися на Заході. Галина осіла в Тренчині (Словаччина), де взяла шлюб з інженером (і талановитим художником-аматором, який усе життя малював) **Яном Робіхом**. Аву та Алю доля закинула аж до Америки. Контакти з ними відновилися тільки після смерті **Сталіна** – до того вони не наважувалися писати до моїх батьків, аби їм не зашкодити.

Надія Максимівна Гула (н. 1936) – доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент НАН України та НАМН України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Дочка академіка НАН України **Максима Федотовича Гулого** (1905–2007) і доктора біологічних наук, професора **Марії Андріївни Коломійченко** (1909–1995). Дружина доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки **Віталія Іларіоновича Стріхи** (1931–1999). Мати доктора фізико-математичних наук, професора **Максима Віталійовича Стріхи** (н. 1961). Основні роботи Н.М. Гулої присвячено біохімії ліпідів.

**Максим Федотович Гулій (1905–1907)
доктор біол. наук, професор,
академік НАН України, Герой України**

Мама після школи (вже не братської, а «радянської») поступила на біологічне відділення Київського інституту народної освіти (так тоді називався університет). Її перший шлюб із набагато старшим професором сільгоспакадемії **Миколою Синицьким** склався невдало, і їхній син **Валентин** (пізніше – відомий київський психіатр, з яким я товаришувала й багато співпрацювала по науці вже в зрілі роки) після розлучення лишився на вихованні в родині батька. Зате шлюб із **Максимом Гулим** (вони одружилися в 1935-му) був уже на все життя – разом вони прожили 60 років, аж до маминої смерті.

Мій батько народився в 1905 році у великому селі Нова Басань на півдні Чернігівщини в сім'ї хлібороба, де росло п'ятеро хлопців (ще двоє померли в ранньому дитинстві). Цікаво, що всі п'ятеро – Панас, Дмитро, Максим, Іван та Антон – пізніше отримали вищу освіту. Тоді це була велика рідкість. Панас і Дмитро вивчилися на зоотехніків (Дмитра, який був головою колгоспу, повісили у війну німці), Іван довгі роки працював лікарем (і в війну за доносом свого ж фельдшера потрапив до радянських концтаборів), Антон став авіатором. Але в науку пішов тільки мій батько.

Змалечку він був знайомий з важкою працею. Зранку мати давала йому шматок хліба з салом, цибулину і він йшов на цілий день пасти худобу. Коли батько був ще півторарічною дитиною, в них згоріла хата, і його батько Федот їздив на Полісся, де купив матеріал для нової хати, яку треба було тільки зібрати на місці. У своїх спогадах, написаних на порозі сторіччя, батько, який прожив 102 роки, зізнався, що зберіг у пам'яті чіткі картини цієї події, яка сталася, коли він був ще немовлям. Ця унікальна пам'ять дуже допомогла батькові і в навчанні, і в науці, і в житті...

У селі була реміснична школа, побудована коштом прогресивного священника отця **Матвія Полонського**, а також так зване «міністерське училище». Батько закінчив школу – спершу двокласну, а потім семирічку, а також отримав спеціальність слюсаря. Але він прагнув учитися далі. До райцентру Бобровиці від Басані було біля 30 кілометрів, які треба було подолати пішки, а від Бобровиці до Києва вже можна було їхати залізницею.

Батько поступив у Київський зооветеринарний інститут, який закінчив у 1929 році. Ці роки були для нього дуже складними. Щоб прожити в гуртожитку – «кубучі» (тепер у тому старовинному будинку на Трьохсвятительській, 4 розташований Інститут філософії НАН) – і якось прохарчуватися, він мусив ще й працювати. Заробляв, розвантажуючи вагони на залізниці, рубав дрова по київських дворах, підробляв де міг. Пізніше йому стали платити невеличку стипендію і стало трохи легше.

Інститут батько закінчив успішно і за розподілом поїхав працювати ветеринарним лікарем в Одеську область, у велике село Ширяєве, де отримував непогану зарплатню. Але весь час мріяв про подальше навчання – і в кінцевому підсумку про наукову роботу. Через деякий час отримав повідомлення від свого однокурсника й найближчого товариша **Михайла Селеха** про відкриття аспірантури при кафедрі тваринництва в КПІ (невдовзі ця кафедра ввійшла до новоствореної Сільгоспакадемії).

В роки аспірантури повернулися нестатки. Одягнутий батько був у блаженський костюм з домотканого полотна – тож у 1931 році захворів на туберкульоз. Ліків не мав ніяких. Незважаючи на все, він витримав, і вважав, що від хвороби його врятував жир, який пересилала при нагоді мати з села, і який він пив гарячим.

Захистів кандидатських тоді ще не було. Тож батько успішно закінчив аспірантуру, отримав звання наукового робітника й право посідати посаду доцента. Але був спочатку «розподілений» на роботу в Київську обласну сільгоспстанцію в Терезіному під Білою Церквою. І тільки в 1932 році його мрія про науку збулася: за рік перед тим до Києва з Харкова переїхав Інститут біохімії, і його директор **Олександр Володимирович Палладін** узяв молодого допитливого хлопця на роботу.

Тут батько виявив величезну наполегливість: і вивчаючи іноземні мови, потрібні для того, щоб читати наукові статті, і опановуючи на завдання Палладіна нові експериментальні методики, і відкараскуючись від постійних спроб забрати його до армії на офіцерську посаду. Страшним був 1937 рік, коли батька викликали вночі до НКВД і, шантажуючи, фактично вимагали писати доноси на співробітників інституту й самого Палладіна. Ці протоколи допитів збереглися, і з них видно: батько не обмовив нікого. Історики-архівисти, які вже в 1990-ті вивчали ці документи, казали: мало хто поведився тоді з такою гідністю.

**Учасники Першого Українського біохімічного з'їзду:
М.Ф. Гулій, В.Ю. Чаговець, В.О. Беліцер,
С.І. Балуєв, академік О.В. Палладін (директор
Інституту біохімії АН УРСР від 1925 до 1970 рр.)
Чернівці, 1965 р.**

Врешті-решт батько подолав усі труднощі й захистив восени 1940 року докторську дисертацію, присвячену мускульній роботі м'язів. Цікаво, що його докторську (машинопис у мене якимось дивом зберігся досі) було написано українською мовою. Тому опонентом був відомий біохімік **Яків Парнас** зі щойно приєднаного тоді Львова. Так у 35 років батько став уже «ученим з іменем», а я відтак виростала в родині науковців, і наука змалечку ставала моїм життям.

Раннє дитинство

Народилась я 12 червня 1936 року в Києві в клініці медичного інституту на Бульварі Шевченка. Там же через 25 років народився мій син **Максим**, а потім, у 1988 р., і внучка **Ярослава-Яся**.

Перші дні життя я провела на вулиці Прозорівській (тепер Еспланадна), де батьки тоді знімали житло в напівзруйнованому флігелі. Пізніше переїхали на вулицю Кірова (тепер Грушевського) – той триповерховий будинок вище від Художнього музею досі зберігся. Там отримали дві кімнати і половину кухні в комунальній квартирі. Раніше в них жив професор-гідробіолог **Яків Ролл**, який перебрався на той час у комфортабельніше житло. Нашими сусідами по квартирі були **Шайнські**. Їхній син, що був старший за мене на пару років, мусив цілими днями займатися музичними вправами. Варто було йому втекти на 5 хвилин у двір, як з вікна визирала бабуса і гукала:

– Вовочка, іди грати на скрипочку!

Вовочка потім став знаним композитором **Володимиром Шайнським...**

На Хрещатику, там, де тепер міськрада, до війни був кінотеатр, де я дивилася дитячий мультік: на печі кудись їде Іванушка, а поруч марширують страшні солдати. Мені було чотири роки і дитяче враження виявилось дуже сильним і стійким.

Тоді, до війни, я часто простуджувалася, боліло горло, підвищувалася температура. Мене показали лікарям, а ті порадили, як тоді казали, «удалить гланди». Операцію мав зробити професор Шварцберг. Оперував він за старим звичаєм у себе вдома на вулиці Леніна (тепер Богдана Хмельницького) в будинку на розі вулиць Леніна і Івана Франка, де тепер «Mac Donalds». Ми жили досить далеко, на вулиці Кірова. Таксі тоді ще не було. Зручного для нас трамваю також не виявилось, хоча трамвайних маршрутів у Києві було тоді багато. Вже в повоєнний час пам'ятаю трамваї на Володимирській, Толстого, Бульварі Шевченка, Брест-Литовському проспекті й далі на Святошин. Нині цих маршрутів уже давно немає.

Як добралися ми до хірурга – не пригадую, а от додому їхали на візнику! Щоб ранки не кровили і біль був менший, батько, за тодішніми приписами, купив мені морозиво. І хоча стан у мене був далеко не комфортний, я почувала себе імениницею...

Батьки ставилися до мене дуже тепло, намагалися, щоб у ті злиденні роки я почувалася якнайкраще. Все раннє дитинство я провела поруч із мамою.

– Ти – як мій хвостик, – казала вона.

Батьки завжди були з книжками. Батько навіть вільний час присвячував читанню наукової літератури, мама натомість читала дуже багато художніх книжок. Життя в оточенні книжок привчало до них і мене. Мама читала

мені маленькій вірші Корнія Чуковського про лікаря Айболита і про злого розбійника Бармалея. Його я дуже боялася і перед тим, як зайти в темну кімнату, гукала:

– Іди, Бармалею, геть!

Любила я слухати казки. Часто персонажем цих казок бувала зла мачуха. Ці два поняття («зла» і «мачуха») поєдналися в моїй свідомості. Якось до нас приїхала Марія Людвигівна. Я почула, що це мамина мачуха, і кинулася захищати маму:

– Іди, мачухо, геть!

Всі дуже зніяковіли.

З батьком Максимом Гулим і мамою Марією Коломійченко. 1939 рік

В ранньому дитинстві мене допомагала батькам глядіти молода батькова односелиця **Галька Заворицька**, адже тоді декретні відпустки були дуже короткими, а мама працювала. Тому мене навіть кількомісячним немовлям треба було кожен день носити до мами в інститут годувати.

Галька співала, а я любила слухати її співи. Непомітно для себе запам'ятовувала її пісні. Через кілька років під час війни вже в Москві, стоячи в коридорі готелю біля вікна, з якого видно було святкові салюти над Кремлем, заспівала:

– Розпрягайте, хлопці, коней та лягайте спочивать...

І викликала аплодисменти наших сусідів.

Перед війною, навчаючись у медінституті, в нас недовго жила мамина сестра Галина. Весь вільний час вона бавилася зі мною. Я її дуже любила, але війна розкидала нас, і знову зустрілися ми з нею тільки вже через кілька десятиліть. Потім теплі стосунки з нею я підтримувала все її життя. Своїх дітей у неї не було і вона мені казала:

– Ти мені, як дитина.

Війна й евакуація

Добре пам'ятаю початок війни. Батька буквально в перший же день призвали в армію в артилерійські війська. Він був ветеринаром, а вся артилерія на той час була на кінній тязі. Врізалось в пам'ять, як ми з мамою проводжали його вниз по вулиці Кірова до площі Сталіна (тепер площа Європейська). Ми жили трохи нижче від нинішнього Кабміну. Тоді цей грандіозний будинок Кабміну належав НКВД. Нижче від художнього музею, уже при виході на площу стояв величезний трофейний танк. Мені він здавався цікавим і не страшним – що таке війна і смерть, ми ще не знали.

Ми з мамою мали їхати в евакуацію разом з академією. Квартиру замкнули й на декілька діб перебралися

в Інститут біохімії. Чекали, спали, їли в лабораторіях, а наша черга все не надходила. Нарешті, ми не витримали і на чергову ніч поїхали додому. І в цю ніч академія виїхала. Почалась наша одиссея...

Перед самою війною мені виповнилося 5 років і в прийнятті рішень я ніякої участі брати ще не могла. Мама вирішила добратися пароплавом в Дніпропетровськ – там жив батьків товариш **Михайло Селех**. Пароплав відправлявся з Дніпра, де тепер Поштова площа. Таких, як зараз, причалів не було. Вантажилися на пароплав з якогось помосту. Натовп був страшенний, лізли буквально один через одного – по головах, з торбами, валізами, було багато дітей... Штовхалися на саморобних трапах, лізли через борти... Я і зараз не розумію, як нам пощастило потрапити на пароплав. Але потрапили. І допливли.

У Селехів був одноповерховий будинок у тихому зеленому дворіку. Але ми пробули там недовго (до Дніпропетровська теж наближалися німці) й подалися далі. Тепер ми їхали до маминого брата **Миколи Андрійовича Коломійченка** в місто Армавір на Північному Кавказі. Він там працював зоотехніком.

По дорозі на станції Синельникове зустрілися з батьковим братом Іваном, який працював там лікарем у госпіталі. Десь у тому районі на Донбасі бачила повітряний бій. Над потягом з'явився німецький літак, його тут же наздогнав наш. Потяг зупинився серед поля, люди порозбігалися в різні боки, а мені, малій, було дуже цікаво і зовсім не страшно.

Нарешті добралися в Армавір, де нас чекав новий член сім'ї – мій двоюрідний брат Юрик. Йому було тоді менше року. Пробули ми в Армавірі теж недовго. Нас розшукав телеграмою мій батько. Поки ми добиралися на схід, він разом з Червоною армією також рухався в цьому напрямку. З великими труднощами, часто під вогнем, з боями, здебільшого пішки добрався до Києва, а потім машинами через Лівобережжя – до того ж Дніпропетровська, де сподівався знайти нас, але ми вже звідти виїхали...

Як я вже згадувала, перед війною батько захистив докторську дисертацію, і тому його як дипломованого науковця у вересні 1941-го відкликали з фронту. Тоді організували Ветхімлабораторію Червоної армії. Завданням лабораторії було віднайти антидоти проти відомих тоді бойових отруйних речовин. У цьому брали участь люди, які добре знали батька як спеціаліста потрібного профілю, ветеринара і біохіміка. Пам'ятаю ім'я **Прокіпа Яковича Рибакі**, що знав батька зі студентських часів. Лабораторія тимчасово розміщувалася в Кунцево під Москвою. Ми з мамою отримали виклик і мали їхати до батька в Москву.

Це було дуже непросто під час війни, коли німці стрімко наступали. Особливо складно стало на останньому етапі, вже при під'їзді до Москви. Виручив якийсь незнайомий військовий, який провів нас через патруль. І от мама – змучена, з валізкою в одній руці і з дитиною в другій (а дитина тримала в руках маленький синій емальований чайник – єдине джерело води в потязі в ті часи) – нарешті опинилися в обіймах батька. Скільки ми пробули в Кунцево, не пам'ятаю, але тієї ж осені поїхали на Урал у містечко Троїцьк, де мала базуватися лабораторія.

Мама, будучи біохіміком, також працювала разом з батьком у лабораторії над проблемою нейтралізації бойових отруйних речовин. Робота була складна і часто небезпечна. Досліди проводили на тваринах, і коли їх брали в

експеримент, на шерсті могли залишатися залишки отрути. Це вимагало від дослідників високого рівня уваги, акуратності, тим більше, що спеціальних захисних костюмів, окрім халатів і шапочок, вони не мали. Але в тих складних умовах за час роботи в лабораторії в мамі накопичився науковий матеріал, що дозволив їй оформити кандидатську дисертацію. Всі дослідження в лабораторії були «*закритими*», батьки при мені ніколи не обговорювали результатів, і я ніколи так і не довідалася теми захищеної тоді мамою дисертації.

Мене в Троїцьку віддали в дитячий садок. Згадую, як діти похвалялись один перед одним – хто чим міг. Я похвалилася дуже гарною штюпкою на панчішках, яку зробила мама. Панчішки стали, як нові!

Тепер я розумію, що матеріально співробітники лабораторії жили краще за інших. По карточках отримували хліб, крупи (в основному сочевицю). Батько навчився ходити на полювання і часто приносив якусь дичину. Це була істотна підтримка. Правда, своєї рушниці він не мав і полював із позиченою, в якій була сильна віддача. Від того в нього не сховався синець на плечі.

Під час війни я перехворіла всіма дитячими інфекціями. В Троїцьку захворіла на скарлатину. Ліків не було, мене забрали в дитячу лікарню десь на околиці міста. Батьки приходили до мене, намагалися підгодувати. Батько, не знаю вже де і як, дістав для мене трохи червоного стрептоциду. Ці дієві ліки тільки з'явилися в ужитку. Їх тоді виробляли в Англії. Одужала.

У Троїцьку я пішла в перший клас, та провчилася там недовго. Йшов 1943 рік, хід війни різко змінився і можна було повертатися в Москву. До Москви з міста Уфа реєвакуювали і Українську академію наук. Батька зразу повернули на роботу в Академію для організації повернення її в Київ. Нас оселили разом з іншими науковцями в готелі «Балчут». З нами на поверсі жив професор **Приймак**. Його лекції з терапії я через багато років слухала в медінституті. Десь поруч мешкав поет **Леонід Первомайський**. Тут же я познайомилася з **Леною** і **Лідою Кіпріановими**, дочками академіка-хіміка **Андрія Кіпріанова**, з **Льоною Францевичем**, сином іншого академіка-хіміка й матеріалознавця **Івана Францевича** (Леонід потім став відомим ученим-зоологом).

Поруч знаходився величезний готель «Москва», де жила більша частина науковців. Зокрема, там мешкав академік **Олександр Палладін**, директор Інституту біохімії та майбутній президент нашої Академії наук, і співробітник Інституту біохімії **Іммеріх Теодорович Сорені**, угорський єврей, який утік до СРСР від фашистів. Ми зустрічалися і гралися з його сином – **Імою**. По війні родина Сорені повернулася до Угорщини.

У Москві я продовжила навчання в 625-й школі, що знаходила зовсім поруч. Але теж недовго. На Жовтневій святі в 1943 році ціною колосальних втрат звільнили Київ і прийшов час реєвакуації.

Повернення до Києва. Школа

Академія повернулася в Київ навесні 1944 року. Німці ще бомбили Дарницю і вночі небо над Дніпром було червоне від заграв. Співробітників розселили по вцілілих домішках. Ми отримали квартиру на четвертому поверсі у великому революційному «будинку Морозова» в стилі

«модерн», що й зараз стоїть на розі вулиць Володимирської і Толстого. Наша квартира мала спільний вхід із житлом ботаніка **Василенка**. А просто на даху нашого будинку – найвищого в тій околиці – стояли зенітки. Снаряди для них було складено навпроти, в парку Шевченка. Його було дуже вирубано в час війни, він проглядався наскрізь...

В Україні, як і скрізь в Союзі, продуктів у вільному продажу тоді не було. Хліб та інші харчі давали тільки по карточках. Наш лімітний магазин розташовувався поруч з критим ринком на Бессарабці. А базар сільськогосподарських продуктів тягнувся просто неба по нинішньому бульварчику мало не до вулиці Прозорівської. Селяни продавали або міняли овочі на хліб, іноді молочні продукти, словом, усе, що мали в господарстві. Раз ми щось купували у сільської жінки і батько взяв у неї харчі, не торгуючись.

– Чому так? – спитала я.

– Ти бачила, які в неї натруджені, порепані руки. Як я можу виторговувати в неї копійки? Вона за них тяжко працює.

Я це добре запам'ятала.

Вивчала я від тих селянок і живу українську мову, не таку, як у підручнику. Якось старша жінка переконувала батька:

– Купуйте, це добрий часник, не «москаль».

Так я довідалася, що слово «москаль» навіть щодо часнику означає щось кляте.

У Києві згадала забутий смак яблук. Колись у Троїцьку, як велику цінність, тато привіз із відрядження в Уфу яблучко. Я погризла трохи і відмовилась – яблучко було червиве. Його з величезним задоволенням доїла мама.

Не пам'ятаю, чим я гралася до війни, чи взагалі були в мене тоді якісь іграшки. На єдиному збереженому довоєнному фото я сиджу між батьками, тримаючи в руках якусь целулоїдну качечку. Але її могли дати мені і в ательє, де ми фотографувалися. А після війни в мене вже з'явилися ляльки. В лімітному магазині мама купила мені голівку ляльки негра, яку ще треба було пришити до тулуба, але самого тулуба не було – його довелося майструвати з ганчірок. Трошки пізніше з'явилася лялькова мавпа Чіта, яка «прожила» в нас удома багато років.

Інститут повернувся у приміщення, збудоване для нього за декілька років до війни на вулиці Леонтовича, 9. Приміщення збереглося завдяки вахтерам, що жили в кімнатці прямо в інституті. Варвара Климентіївна і Федір Петрович позносили все лабораторне скло і нехитрі прилади з робочих кімнат у підвали. Там усе це пролежало до повернення співробітників. Тоді я узнала, що таке аналітична вага, колориметр Пульфриха тощо. Книжки з наукових бібліотек німці повивозили. Пізніше їх повертали назад і я бачила наші книжки з німецькими штампами.

Зразу після повернення з евакуації батьки вийшли на роботу. А я проводила час в інститутському подвір'ї з дітьми інших співробітників. Багато співробітників жили тоді в тому крилі корпусу інституту, де тепер віварій. Для житла було відведене й ще одне крило головного корпусу. А подвір'я було зелене. Довгий час на ньому ще зберігалися поодинокі старі розлогі дерева, але зараз їх уже нема.

Діти почувалися дуже вільно і гарно проводили час, але бувало в дитячому житті всяке. Я пам'ятаю, як побіглася з кимось із хлопців і побігла жалітися батькові:

– Папа, а N мене б'є, скажи йому...

– Не я з ним бився, що ж мені з ним говорити! – відповів батько. І я зрозуміла, що в житті треба розраховувати на свої сили та можливості.

У Києві я провчилася рік у 44-й середній школі на вулиці Жиланській, а з третього класу по шостий вчилася в школі №33 на Володимирській. Поки ми мешкали в «будинку Морозова», я приятелювала з сусідською дівчиною Наною. Вона захворіла на діабет. Це захворювання потребує постійної уваги і регулярного лікування, зокрема інсуліном. Пам'ятаю, що Наниній мамі, яка була співробітницею Інституту літератури АН, з ліками допомагав батьків земляк (його рідні Піски за 12 кілометрів від Нової Басані) поет **Павло Тичина**. Він жив зовсім недалеко на вулиці Чудновського (тепер – вулиця Терещенківська) у великому сірому будинку за теперішнім музеєм Шевченка. Ми з Наною бігали до нього по якісь ліки. Запам'яталися тихий голос славетного поета і його якась розгублена делікатність...

Пов'язана з Наною була й пригода, яка могла погано для мене закінчитися. Малою я була дуже непосидюча і років десяти чи одинадцяти вирушила з Наною до її тітки в містечко Боярка під Києвом, не попередивши своїх батьків. Електричок тоді ще не було, але туди ми ще якось потрапили в «пасажирському» поїзді (складався він теж із товарних вагонів, але з покладеними дошками замість лавок). Зате назад уже ніяких «пасажирських» не було, і ми стрибнули на відриту платформу «товарняка», не знаючи до ладу, куди він іде й де зупиниться. Але якось таки дісталися додому (хоч іти від товарної станції довелося «бандитськими» тоді вуличками) – й батько, який мало не посивів, розшукуючи зниклу дочку, мене добряче відлупцював. Тепер такий засіб виховання вважають непедагогічним, але тоді на мене він подіяв, змусивши мене бути надалі відповідальнішою.

Поки ми жили в «домі Морозова», часто ходили на Прозорівську до шевця Сені. У нього були хворі, покручені руки, але працював він добре, акуратно ремонтував наше стоптане взуття. Купити якісь нові речі було великою проблемою. У Києві тоді існували великі стихійні речові Одного разу мамі порізали там бритвою портфель – добиралися до грошей. Другий великий базар був «Євбаз», він займав всю нинішню площу Перемоги. На «Євбазі» можна було купити все – і продукти, і речі.

Коли навесні 1944 року ми повернулися в Київ, у будинках ще не відновили теплопостачання, не було і газу. Готували їжу на примусах і кєрогазах. Пам'ятаю ці прилади у нас на кухні. Пічка-«времянка» була в одній-єдиній кімнаті. Коло неї всі тулилися, коли було холодно. Поруч неї примудрялися й помитися. Для цього батьки замовили столяру фанерні ночви. Раз на тиждень ми з мамою ходили в Караваївські лазні на розі вулиць Толстого і Пушкінської. Тепер там новий офісний будинок над входом до станції метро.

У 1946 році, коли я навчалася в 4-ому класі, вийшов на екрани фільм «Попелюшка». Я бігала дивитися цей фільм в кінотеатр «Комсомолец України» на Прорізній (тепер у тому будинку Молодий театр) багато разів і нарешті напам'ять знала весь текст. У фільмі грали прекрасні актори – Ранєвська, Меркур'єв, Жеймо, Консовський, Гарін. Я збирала своїх однокласниць і ми зробили на Новий рік спектакль, відтворюючи деякі сцени із фільму. Я грала короля.

Батьки дуже турбувалися про моє виховання і освіту. Я була дуже жвава, мене цікавило все на світі. Мені багато читали, поки я була зовсім мала. Потім стала багато читати сама. Почалося все з популярних тоді «Чука і Гека» і «Тимура та його команди» Гайдара, а потім швидко дійшло й до серйозніших творів світової класики.

У школі я легко засвоювала курс навчання, а крім того займалася в гуртках. У Будинку вчених на вулиці Володимирській, 45 відразу після війни був танцювальний гурток для дітей, який вела вже немолода колишня балерина оперного театру, яку звали Естер Володимирівна. Був і гурток навчання гри на фортепіано – тут мою вчительку звали Марія Давидівна. Я залюбки навчалася в обох. Пам'ятаю, як ми з батьком після цих занять ішли вниз по Володимирській з Будинку вчених до «будинку Морозова», і я весь час турбувала його якимись дитячими запитаннями. Нарешті він не витримав:

– Не заважай, я думаю!

Це теж було йому притаманне: він завжди був заглиблений в якісь наукові питання...

Коли я підросла, співробітники Інституту біохімії організували для своїх дітей гурток вивчення англійської мови. Заняття запросили проводити співробітницю Інституту фізіології **Асю Зеліковну**, яка добре знала англійську. На той час у школах та вишах вивчали здебільшого німецьку, але науковці добре розуміли перспективність саме англійської мови. Відтоді досі пам'ятаю напам'ять уривки зі «Шасливого принца» Оскара Уайльда. Тоді до англійської серйозно взявся й батько, який до війни вивчав німецьку й французьку. Адже по війні більшість наукових журналів на Заході виходили вже англійською.

У 1949 році батько, якого за рік перед тим обрали членом-кореспондентом АН УРСР (а президентом Академії уже став його вчитель Олександр Палладін) отримав велику окрему квартиру на вулиці Леніна (тепер Богдана Хмельницького) на розі з вулицею Івана Франка. У ній я потім прожила майже 60 років.

Поруч була 52-а середня жіноча школа, яку я й закінчила в 1953 році зі срібною медаллю. Добре пам'ятаю день смерті Сталіна. Вся притихла школа зібралася в залі. Був мітинг, багато дітей і вчителів плакали. Тоді ще ми зовсім не розуміли справжнього значення того, що відбувалося.

Коли закінчення школи було вже близько, постало питання, яку спеціальність обрати. Саме тоді, – безумовно, за прикладом батька, закоханого в свій фах і роботу, – я вирішила піти вчитися в медичний інститут. Гуманітарні дисципліни не приваблювали мене, і це, мабуть, було обумовлено значною мірою характером їх викладання. Пам'ятаю такий випадок. Вчителька історії почала урок, промовивши:

– Дети, теперь вы не должны говорить, что восстание Шамиля было национально-освободительной борьбой народов Северного Кавказа. Теперь вы должны говорить, что это выступление спровоцировал британский империализм.

Безумовно, такі заяви не викликали особливої довіри. Навіть я розуміла, що вони викликалися щоразу новими ідеологічними установками.

Викладання всіх предметів у школі відбувалося російською мовою. Рідній мові були присвячені тільки уроки української мови і літератури. Український правопис намагалися великою мірою наблизити до російського, а

літературу викладали так, що це не давало можливості скласти уявлення про справжню її роль і значення. Уроки ці були на диво нецікавими. Мабуть, через це в мене єдина четвірка в атестаті була саме з рідної мови.

Перші студентські роки

Срібна медаль дозволяла вступ у виші без іспитів. Восени 1953 року мене зарахували на лікувальний факультет Київського медичного інституту. На курс набрали понад 200 студентів. Було багато абітурієнтів після школи, зокрема і медалістів, але немало було й тих, хто пройшов війну.

Курс зібрався сильний. Чимало із наших студентів стали відомими спеціалістами, науковцями. Але чимало людей потім стали знайомими в інших галузях. Зі мною на курсі навчався майбутній поет-«шістдесятник» і редактор «перебудовного» популярного московського журналу «Огонек» **Віталій Коротич**, на пару років раніше закінчив інститут медик-інфекціоніст, відомий згодом письменник і громадсько-політичний діяч **Юрій Щербак**.

Кафедри інституту були розкидані по всьому місту. Нам залишали час на перебіжки, іноді не близькі. Але по молодості ми не відчували незручностей. Дуже любили перехід повз Бессарабку. Так бігали в «анатомку» в Олександрівській лікарні. На базарі продавали смачні гарячі пиріжки по 5 копійок і можна було по дорозі перекусити. Пиріжки ми називали «собача радість», але вони були незамінною підмогою для студентів, що жили лише на стипендію. Таких було багато.

Анатомія спочатку лякала, але викладання велося на дуже високому рівні, і швидко з'явилася глибока зацікавленість. Завідувач кафедри професор **М.С. Спіров** тоді уже був немолодою людиною. У нього до війни прослухав курс лекцій ще батьків брат Іван – після смерті Сталіна він повернувся з концтаборів і до глибокої старості працював лікарем-терапевтом у підкиївській Боярці. Цілі покоління українських лікарів були студентами професора Спірова. Практичні заняття проводив фронтвик **Георгій Борисович Агарков**. Він був ще молодою людиною і ми його любили. Анатомія більше не лякала.

Вчитися було дуже цікаво. Навіть латинська мова не видавалася нудною. Першим іспитом, який я складала в інституті, була саме латина. Іспит припав на понеділок, 13-те число і вистягла я 13-й білет, але отримала 5 балів (от і вір прикме-

Із майбутнім чоловіком Віталієм Стріхою під час походу по річці Білій, Урал. Літо 1958 року

там!) Нижчих балів я не отримувала потім усі шість років навчання, і отримала диплом з відзнакою.

Після першої ж сесії в інституті, яку я склала на всі «відмінно», мені повідомили, що тепер я маю право на стипендію. До цього як дитина із забезпеченої сім'ї я такого права не мала. Стипендія була дуже невелика, але для багатьох студентів вона була життєво важливою. Мене попередили, що я маю попередньо написати заяву з проханням про надання стипендії. Я задумалась і пішла радитися з батьком.

– Не треба, не пиши. Ми цілком обійдемося без цих грошей, для когось вони важливіші!

У цих словах виявилася життєва настанова батька, який за будь-якої ситуації був надзвичайно порядною людиною, а на додачу ще й абсолютним безсрібником. Так він виховував і мене. Від батька я отримувала «кишенькові» гроші на театр, на кіно, на книжки. А більшого тоді й не потребувала.

Наш курс був дуже дружним. Потім довгі роки я підтримувала стосунки із багатьма однокурсниками. На нашому курсі навчалися й четверо студентів з Чехословаччини: троє хлопців і одна дівчина – **Мілена Пеніцова**. Мілена була в нашій групі і я з нею приятелювала. Всі вони добре вчилися, але після закінчення вишу стосунки з ними обірвалися.

А тоді ми декілька разів разом їздили на сільськогосподарські роботи, навіть у Джанкой – степовий Крим. Збирали кукурудзу. Жили в бараку, де на підлозі насипали соломи й застелили її якимись ковдрами. Голодні не були, завжди можна було підварити кукурудзи. Не пам'ятаю, щоб нас щось бентежило. Молодість!

Звісно, жили ми тоді не лише навчанням. На перших курсах я займалася спортивною гімнастикою. Спортивний зал інституту був поруч, на розі вулиць Коцюбинського і теперішньої Богдана Хмельницького. Там було ще декілька кафедр. Тепер там розташована районна поліклініка.

В інституті захопилася переглядом театральних спектаклів. Ще в школі часто ходила на денні спектаклі в драматичний театр імені Лесі Українки. Запам'ятався спектакль за п'єсою біохіміка-харків'янина, батькового знайомого **Арона Утевського**. Завдяки батьку знала його особисто, і, напевно, тому ця прохідна «радянська» вистава лишилася в пам'яті. А мова в ній йшла про професорських дітей, яких посилали на сільгоспроботи, а їм дуже не хотілося...

Уже за студентських років я дуже полюбила спектакль «Ромео і Джульєтта» з молодими **Миколою Рушковським** і **Адою Роговцевою**. Дивилась його не один раз. Але найчастіше ходила в оперу, спочатку на денні спектаклі (зазвичай це були балети), потім і на вечірні вистави. Пам'ятаю і досі **Івана Паторжинського** та **Марію Литвиненко-Вольгемут** у виставі «Запорожець за Дунаєм», **Ларису Руденко** в «Кармен», **Бориса Гмирю** в партії Гремін в «Євгенії Онєгіні», **Сергія Козака** в «Ріголетто», **Єлизавету Чавдар** у «Руслані і Людмилі», «Севільському цирюльнику», «Лакме» й багатьох інших операх. Прекрасні були спектаклі, і йшли вони всі тоді українською мовою. Пам'ятаю й славетного гастролера з Москви тенора **Івана Козловського**, який часто співав тоді у виставах Київської опери.

В театрі Івана Франка в ті роки дуже багато йшло спектаклів за п'єсами **О. Корнійчика** та інших творів-«агіток». Але були також вистави з української класики. Добре

пам'ятаю **Наталю Ужвій**, **Віктора Добровольського**, **Амвросія Бучму** – прекрасних акторів, які прославили цей театр.

Уже в студентські роки я дуже любила ходити в філармонію, куди купувала зазвичай абонемент, що був дуже недорогий (а звичайні квитки були ще дешевші – навіть на прем'єрну виставу в опері в 1950-х квиток у першому ряді партеру коштував 5 карбованців, на «пореформені» гроші – 50 копійок; щоправда, й зарплати із пенсіями та стипендіями були в більшості мізерні).

Мені пощастило неодноразово слухати в філармонії піаністів **Святослава Ріхтера** й **Емілія Гілельса** та скрипаля **Давида Ойстраха**. Слухала й славетного **Вен Клайберна** (тоді говорили: Ван Кліберна) – невдовзі після перемоги на першому конкурсі імені Чайковського в 1958 році він приїздив до Києва і давав концерт, але не в філармонії, а в переповненій залі оперного театру. Від того часу я й почала збирати колекцію платівок із записами класичної музики – їх досі слухає на старому програвачі мій син Максим.

Любила дуже походити в київські музеї, ходила туди часто. Вже пізніше обов'язково навідувалась в музеї і театри Москви, коли бувала там.

У повоєнні роки в Києві було багато книгарень, у тому числі букіністичних. Уживані книжки коштували дуже недорого – буквально копійки. Тоді закладалася основа нашої багатій бібліотеки. Нові книжки придбати було складніше. Біля книгарень з четвертої–п'ятої години ранку вишикувалися черги на анонсовані нові видання. Любителів книг було багато.

Відпочинок і знайомства

Аж до кінця 1960-х в СРСР була робоча «шестиденка». Отже, в мої шкільні і студентські роки – у 1940-50-ті – можливостей теперішнього «вікенду» просто не існувало. На вихідний, у неділю, батько часом вибирався під Київ на полювання разом з приятелем, класично неуважним (міг по черзі зі своїм спаніелем відкушувати від одного бутерброда) професором **Янковським** на його «Победі». Але це бувало не часто. Частіше мама з батьком просто рушали гуляти на Володимирську гірку. А я вибиралася до музеїв, на виставки чи в театри. Товариські зустрічі й колективні походи з'явилися вже в часи мого навчання в інституті.

Батьки ніколи не мали дачі й завжди відпочивали в санаторіях по путівках. Відразу по війні ми їздили у відкритому кузові вантажівки на базу відпочинку науковців у селі Прохорівці навпроти Канева. Насправді то були дерев'яні будиночки без зручностей на території колишньої садиби першого ректора київського університету Михайла Максимовича. У ті часи там росли ще дуб, що пам'ятав Шевченка, і сосна, під якою за переказами сидів Гоголь. До Дніпра треба було йти ще кілометрів 5 через заплави з протоками – там батько любив рибалити.

Під час нашого першого повоєнного перебування в Прохорівці там відпочивав з нами один із нащадків Михайла Максимовича. Онукою першого ректора була й **Ніна Олександрівна Максимович** – дружина одного з провідних співробітників Інституту біохімії **Давида Лазаровича Фердмана**. Батьки добре знали цю родину. Новий знайомий у Прохорівці запам'ятався тим, що саме він навчив мене плавати (батьки, що виростили далеко від великих

рчоч, навчити цього мене не могли). Він заводив мене на глибину, де я вже не могла стояти і, стоячи поруч, відпускав руки. Я щосили біла руками і ногами по воді, поки не відчула, що тримаюся на поверхні.

Дорогою від Переяслава до Прохорівки ми проїздили багато мальовничих польових озерець із качками – зараз вони вже всохли. Проїздили й через давнє козацьке село Хоцьки. Знову я туди потрапила на початку 1960-х уже на новенькій батьковій блакитній «Волзі», за кермом якої сидів мій чоловік **Віталій Стріха**. Адаже з Хоцьок походять усі Стріхи (хоч Віталій народився вже в Києві). Значно пізніше, вже після чоловікової смерті, я провела в Хоцьках із сином Максимом і онучкою Ясею багато гарних літніх днів у купленій наприкінці 1998-го старій хаті, оточеній старими абрикосами. Купувала її разом з чоловіком, який сподівався там пожити. Але не судилося...

На початку 1950-х батьки декілька років діставали путівки в санаторій імені Чкалова в Одесі. Мене брали з собою. Це був санаторій для творчої і наукової інтелігенції. Там я познайомилася з професором **Давидом Лазаровичем Сігаловим** – знаним київським педіатром, людиною цікавою і драматичної долі. У нього була велика колекція картин – роботи Кустодієва, Левітана, Серебрякової, Головіна та інших художників кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Давид Лазарович любив довго сидіти на високому березі над морем. Яюсь я підісла до нього (мені було тоді років 15–16). Заговорили. Не знаю вже, що його зацікавило, але це знайомство збереглося на 35 років. Давид Лазарович показав мені свою колекцію. Він жив у двох кімнатах на вулиці Михайлівській недалеко від теперішнього Майдану (тоді – площа Калініна). Стіни, двері, навіть шафи його помешкання були щільно завішані картинами славетних російських художників.

У нього був автопортрет Зінаїди Серебрякової, і він вважав, що я дуже подібна до цього портрету. Через багато-багато років мій син Максим привіз з Ленінграду копію ще одного автопортрета Серебрякової. Мій батько подивився на нього і спитав мене: а хто це тебе малював?

Давид Лазарович консультував і лікував дітей безвідмовно. Був випадок, коли він виручав і нас із Максимом, впевнено «знявши» поставлений йому в ранньому дитинстві іншою лікаркою поганий діагноз.

Востаннє я бачила Давида Лазаровича навесні 1984-го. З'явилися перші тюльпани. Я йшла до нього з квітами під дощем. На тюльпанах збереглися краплини. Коли я входила до його оселі, Давид Лазарович сказав:

– Яка радість!

Це була наша остання зустріч. Через рік 91-річний лікар помер, заповівши свої скарби Київському музеєві російського мистецтва.

У санаторії імені В.Чкалова були волейбольний та танцювальний майданчики, де збиралася молодь. Постійно приходили також хлопці й дівчата з навколишніх дач. За стіною санаторію була дача тодішнього першого секретаря Одеського обкому **О.І. Кириченка** (пізніше, в 1953–1957 роках, він був першим секретарем ЦК КПУ – першим українцем на цій посаді за довгий час. Як відзначають сьогодні історики, цей період позначився виразною політичною відлигою й помітним поверненням позицій української мови). Його діти Юра і Тамара бували на волейболі і танцях мало не щодня. Приходили і **Слава Соляник**, син

директора знаменитої тоді китобійної флотилії «Слава», і дуже симпатичний хлопець **Боря Бурмистренко**, син першого голови Верховної Ради УРСР **Михайла Бурмистренка**, який загинув у вересні 1941 року під час відступу з Києва в трагічному урочищі Шумейкове на Полтавщині...

Але в основному там збиралися відпочивальники. Серед них були молода, але вже відома солістка Київської опери **Єлизавета Чавдар**, яку я потім слухала в багатьох виставах, провідний тоді артист балету Київської опери **Роберт Клявін**, і дуже гарна юна **Світлана Щербатюк**, що стала дружиною славетного кінорежисера **Сергія Параджанова**. Основний час ми проводили на пляжі.

Багато з тих знайомств, що почалися в юному віці, протяглися через усе життя. Часто зустрічала Світлану, вона жила зовсім поруч на вулиці Пирогова. По справах бачилася з **Юрою Кириченком** у Москві. Він працював на той час у товаристві зв'язків з іноземцями «Дружба», через яке відбувалися й наукові контакти (тоді дуже обмежені). Потім, коли він уже зробився дипломатом, послом СРСР спершу в Ісландії, а потім у Норвегії та на Маврикії, зрідка зустрічала його в Києві в домі **Катерини Богомолець**, онучки відомого фізіолога, президента АН України **Олександра Богомольця**, з якою я не лише працювала разом в Інституті ендокринології, а й приятелювала. Останній раз бачилася з ним, коли ховали Катю. Це було в кінці лютого 2013-го, за рік до Майдану та анексії Криму. Більше в Київ Юра, відставний російський дипломат, не приїздив...

Старші курси і перші кроки в науці

В інституті був дуже сильний професорсько-викладацький склад. Завідувачі кафедр були в основному досвідчені люди високого професійного рівня, відомі своїми справами. Професор **Лев Громашевський**, засновник кафедри інфекційних хвороб, був учасником легендарної протичумної експедиції **Данила Заболотного** до Маньчжурії і членом Установчих зборів від РСДРП. Хірург професор **Іщенко** був військовим лікарем, що врятував багато життів під час війни. Фізіолог професор **Фольборт** починав наукову діяльність у лабораторії легендарного **Павлова**. Були медики, що працювали в партизанських загонах – біохімік професор **Шамрай**, хірург професор **Дудко**. Всіх не згадаєш.

Більшість курсів читали російською мовою. Але були й україномовні викладачі – біолог професор **Кострюкова**, мікробіолог професор **Дяченко**, уже згаданий раніше терапевт професор **Приймак**.

Ще коли ми були на другому курсі, закінчилося будівництво морфологічного корпусу інституту на теперішньому проспекті Перемоги (тоді – Брест-Литовському). Туди перевели всі теоретичні кафедри, і наша біганина в анатомку повз Бессарабку припинилася. Але клінічні кафедри і далі працювали на базі багатьох різних лікарень і клінік по місту.

Мене глибоко цікавили і захоплювали майже всі дисципліни, які ми вивчали. Я по черзі готова була стати і хірургом, і окулістом. Дивувала складність і злагодженість роботи людського організму, людської психіки. Поставали питання про розвиток захворювань і розладів у злагоджених системах. Виникало бажання зрозуміти їх причини. Ще раніше **Володимир Веніамінович Фролькіс**, на той час доцент кафедри нормальної фізіології, помітив мою зацікавленість і запропонував мені попрацювати в науково-

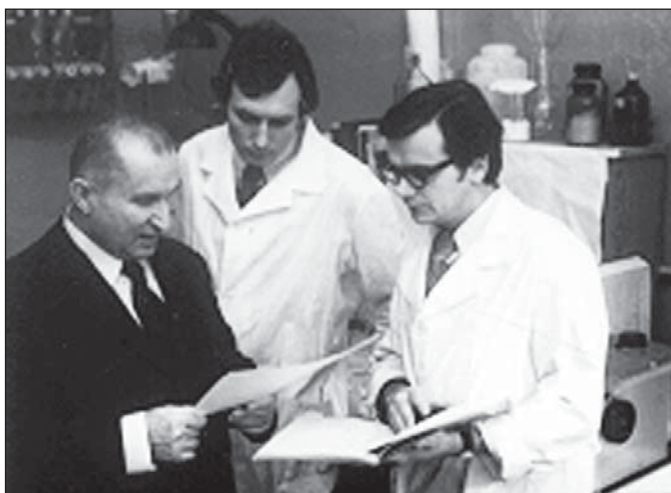
му студентському гуртку в них на кафедрі. Я погодилася. Першу наукову доповідь зробила на засіданні гуртка про наукову діяльність Сеченова.

Добрі стосунки з Володимиром Веніаміновичем, основані на глибокій повазі, збереглися на все життя. ВВ (так називали його друзі) був опонентом на моєму докторському захисті, а потім ми провадили спільні наукові роботи й мали спільні статті. У Володимира Веніаміновича був улюблений учень **Владислав Вікторович Безруков**, у майбутньому директор Інституту геронтології. Після того, як ВВ не стало, ми продовжили співробітництво з інститутом і отримали дуже цікаві результати. Стосунки, що розпочалися в студентські роки, продовжуються і сьогодні.

Науковій роботі присвятили себе багато моїх однокурсників. Я пізніше зустрічала багатьох із них і в клінічних, і в наукових установах. Один з моїх одногрупників, **Ігор Васильович Осечинський**, який у студентські роки випускав разом з Юрієм Щербаким студентську стіннівку «Крокодил у халаті», для якої робив дуже талановиті малюнки й тексти, став гематологом і працював у Центральному інституті гематології в Москві. Я зустрічалася з ним на різних наукових союзних форумах.

Цікава зустріч відбулась у Ташкенті. Ми на один день з'їздили в Самарканд. Ігор добре знав ці краї, бо часто бував тут по роботі, а для мене це було відкриття. За день ми встигли оглянути основні історичні пам'ятки і вечірнім потягом повернулися в Ташкент. Дуже пам'ятною виявилася й одна з поїздок у Москву. Ігор показав мені Троїцький монастир і відновлену «Трійцю» Андрія Рублева. До того я її не бачила.

Я починала слухати курс біохімії у професора Винокурова, але закінчувала уже у професора Шамрая, майбутнього керівника моєї кандидатської. Лекційним асистентом у нас був **Нестор Сергійович Верхрадський**. Пізніше він перейшов у новоорганізований Інститут геронтології, де і пропрацював все життя. Кафедра біохімії займала ціле крило на третьому поверсі нового морфологічного корпусу, про який я вже говорила. Було багато кімнат і для занять зі студентами, і в науковому відділі. Кімната для аспірантів була величезна, світла, її вікна виходили в парк.

М.Ф. Гулий з аспірантами

С.В. Комісаренком (нині – академік НАН України, директор Інституту біохімії ім. О.В. Палладіна НАН України, академік-секретар Відділення біохімії, фізіології і молекулярної біології НАН України) і **В.О. Михайловським**. Київ, поч. 1970-х років

З чоловіком Віталієм та сином Максимом. Початок 1960-х

Про таке приміщення можна було тільки мріяти. Але перевезене із старої кафедри наукове обладнання було недостатнім. Кафедра в новому корпусі не була обладнана навіть витяжною системою, що дуже обмежувало можливість наукової роботи. Але науковий студентський гурток працював і я брала в ньому активну участь.

Звісно, студентське життя не зводилося тільки до лекцій. Про театри й концерти я вже згадувала, про Чкаловський санаторій в Одесі – теж. Протягом року ми влаштовували вилазки в ліси коло Києва. Такі вилазки познайомили мене з прекрасним активним відпочинком. Потім усе життя я займалася туризмом. Спочатку пішими походами. Уже на початку 1960-х двічі ходила з чоловіком Віталієм по Карпатах, побувала в знаменитому Домбаї на Кавказі. Але гірський туризм з необхідністю весь час тягнути на собі важезний рюкзак виявився для мене фізично надто складним – я ніколи не відзначалася особливо міцною статурою. А ось річкові походи полонили не тільки відсутністю цих екстремальних навантажень, але й динамічністю.

Ще у 1958-му я вперше завдяки сусідові **Славі Логінову** потрапила в водний похід по річці Білій на Уралі. У вихідному пункті (селище Тирлян) ми – троє дівчат і четверо хлопців – купили в місцевих жителів два важкі дерев'яні плоскодонні човни, які назвали «Голубий експрес» та «Червоний мак». Проходячи місто Білорецьк, докупили ще й третій човен – «Коломбину» – найбільш неповороткий і тихохідний з усіх.

Подолали понад 400 кілометрів по швидкій і неймовірно красивій гірській річці, втопили по дорозі на одному з перекатів рушницю, побачили знамениті Арський Камінь та Капову печеру, видерлись на стрімку скелю Шагай-Таш, врешті-решт за копійки продали наші човни в кінцевому пункті й благополучно повернулися в Київ. У тому поході я познайомила з майбутнім чоловіком, аспірантом-фізиком Віталієм Стріхою, учнем основоположника фізики напівпровідників в Україні **Вадима Лашкарьова**.

Восени того ж року ми одружилися, і Віталій зі старого дерев'яного будинку на Лук'янівці, де жив із бабусяю-вчителькою **Ганною Терентіївною Бузницькою** і мамою-геологом **Наталією Андріївною Бурчик**, перебрався до нас на вулицю Леніна. Разом із моїми батьками ми прожили там аж до початку 1970-х, коли вони переїхали в новий, щойно побудований академічний будинок навпроти опери. А тоді нікого не дивувало проживання двох родин в одній квартирі. Слава Богу, з житлоплощею в нас було краще, ніж у переважної більшості тодішніх киян.

За роботою над кандидатською дисертацією. 1962 р.

У 1960-му в батька, на той час уже академіка і віце-президента АН УРСР (він дуже не любив адміністративні посади, і за першої ж нагоди залишив і цю, щоб зосередитися виключно на науці) з'явилася шикарна на той час блакитна «Волга» ГАЗ-21 зі статуеткою оленя на капоті. Батько мав права, але за кермо сам уже майже не сідав. Водив машину Віталій, часом підміняла його я (хоч мені фізично важко було впоратися з кермом без гідравліки). Відтоді ми майже щонеділі вибиралися в підкиївські ліси або понад Дніпро чи Десну – і батько, і Віталій були завзятими рибалками.

Пізніше, вже в другій половині 1960-х, Віталій згуртував дуже стійкий колектив, і багато-багато років ми ходили у водні походи на розбірних байдарках разом із теперішнім академіком гідромеханіком **Виктором Грінченком**, його братом-інженером, майстром на всі руки Миколою, їхніми дружинами та дітьми, моєю двоюрідною сестрою, дочкою батькового брата-авіатора Антона Женею та її чоловіком, вибуховим і надзвичайно симпатичним лемком, репатріантом з Франції (він працював викладачем французької мови) **Ярославом Соколом**.

Ми побачили Об, Єнісей, Лену, Байкал, річки та озера Карелії, середній і Полярний Урал, північ Росії, Соловки. Ще до Чорнобиля пройшли Прип'ять. Багато маршрутів були складними, або й по-справжньому небезпечними, але завдяки розважливості Віталія, який носив титул «вождя туристського народу», ми пройшли їх без серйозних «позаштатних ситуацій». Останні подорожі були присвячені вже річкам України – свою кар'єру байдарочниці я завершила в 1996-му походом по Десні, де сильно застудилася й зрозуміла: це вже не для мене.

Походи подарували мені незабутні враження й дружбу з прекрасними людьми, що тривала багато десятиліть. В походах я виховала свого сина. На жаль, сьогодні більшості з тих, із ким я долала безлюдні тайгові й гірські річки, вже немає. Тим більше ціную тих, хто лишився.

Закінчення інституту. Аспірантура

Тим часом навчання в інституті йшло по плану. Ми слухали нові й нові дуже цікаві курси – офтальмологію, отоларингологію, нервові захворювання, психіатрію і багато інших дисциплін. Дуже сильне враження залишив курс психіатрії. Читав курс професор **Я.П. Фрумкін** і часто закінчував опис хвороби словами: «хвороба невиліковна, методів лікування на сьогодні не існує». За час, що пройшов, для деяких захворювань знайшли способи

полегшення стану хворих, але для дуже багатьох патологій таких методів немає й досі. Це, безумовно, пов'язане з недостатнім розумінням роботи мозку, тих процесів, що відбуваються в цьому надскладному органі.

Вчені-біохіміки, фізіологи, нейрофізіологи, клініцисти в усьому світі активно вивчають ці процеси і на сьогодні тут досягнуто певного прогресу. Але медики і зараз вимушені визнати, що для низки нейродегенеративних захворювань кардинального лікування не існує. Лікарі вмюють сьогодні тільки пом'якшувати і полегшувати прояви недуги.

Добігав кінця час навчання, і я остаточно вирішила поступати в аспірантуру при кафедрі біохімії в медінституті. Здала необхідні іспити і пройшла по конкурсу. Перший день аспірантури запам'ятався тим, що всі співробітники наводили лад у приміщеннях кафедри. Мені випало помітити декілька вікон у коридорах.

Моє робоче місце було в просторій світлій аспірантській. На кафедрі проводили дослідження з деяких питань харчування і обміну речовин. Йшов 1959 рік. Біохімія активно розвивалася в усьому світі. Відкривались нові процеси, їх взаємозв'язки та роль в організмі. Тема моєї роботи була присвячена вивченню пентозного циклу та його регуляції в клітинах різних тканин, новому на той час і цікавому питанню. Її керівником був професор **Євген Федорович Шамрай**, колишній партизан, який протягом двох моїх останніх студентських курсів виконував обов'язки ректора Медінституту.

Дуже допоміг мені під час роботи над кандидатською і мій батько. Адже для з'ясування деяких аспектів теми дослідження потрібне було таке обладнання, якого, як я вже згадувала, на кафедрі в медінституті не було. Тож ці дослідження я виконувала в Інституті біохімії. Дисертацію закінчила вчасно. Захист відбувся в кінці 1962 року, а влітку 1961 року народився мій син **Максим Стріха**. Трохи раніше від мене захистив свою кандидатську й Віталій – його робота, присвячена роботі контакту метал-напівпровідник, мала велике значення для тодішньої техніки надвисоких частот.

Прожиті роки були надзвичайно насиченими, але було бажання працювати, були можливості і все здавалося досяжним. ■

Квітень-травень 2020 року,
час «Великого карантину»

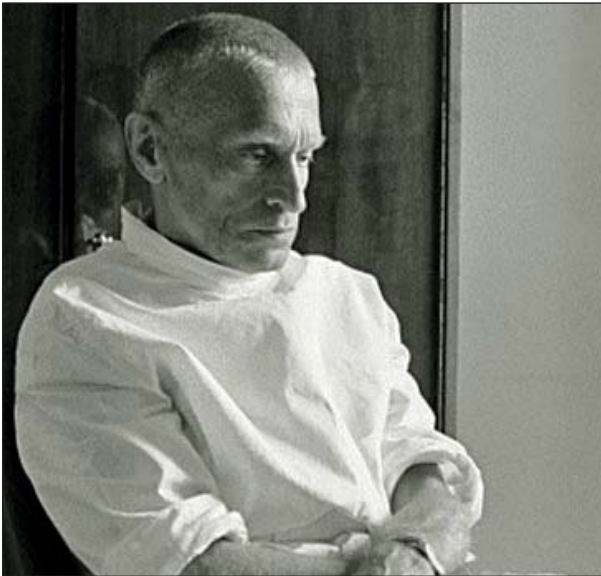
Надія Гула, Максим Гулій і Микола Амосов, який вітає ювіляра з 95-річчям від дня народження. Київ, 2000 р.

СЛАВЕТНІ ІМЕНА УКРАЇНИ НА ЗЕМЛІ І В КОСМОСІ

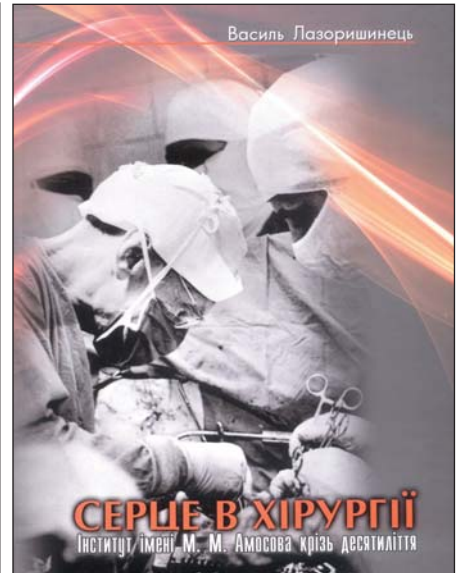
РЕДКОЛЕГІЯ ЖУРНАЛУ «СВІТОГЛЯД» РОЗПОЧИНАЄ СЕРІЮ СТАТЕЙ ПРО
ТИХ, ХТО ПРОСЛАВИВ НАШУ КРАЇНУ ТА ВЖЕ ВІДІЙШОВ У ВІЧНІСТЬ

МИКОЛА МИХАЙЛОВИЧ АМОСОВ

Щоб пізнати людину
потрібна гіпотеза:
за якими ознаками оцінювати?
Не хочеться робити
науковій відступити.
Скажу лише найголовніше.
Це – три компоненти буття.
По-перше, Час сам по собі:
б'є неперервний, але нерівномірний.
По-друге, це Зовнішній світ:
найбільший – людство,
менший – країна,
а далі – оточення: робота, побут,
сім'я, люди.
В кожному зі світів – події у часі.
А це – Людина:
Я сам по собі, мій розум,
почуття, характер, вчинки, дії.
Минуле життя є
взаємодією всього цього.
На цьому зупинюсь.
Поки що.
Попереду ще чекають
Розум, Істина,
Краса, Добро та Зло, Бог, Душа.
Без них неможливо знайти
точки опори для розуміння життя.

Амосов

Ім'я **М.М. Амосова** – видатного кардіохірурга, засновника багатьох напрямів серцево-судинної хірургії та біокібернетики, унікального трудівника на службі порятунку людей стало в Україні символом перемоги людини над собою та обставинами тогочасного життя, вірності служіння своєму покликанню. Іменем Амосова названо славний Національний інститут серцево-судинної хірургії НАМН України, історія створення якого розпочалася 65 років тому.

Нещодавно у м. Тернополі побачила світ книга видатного вченого-кардіолога **В.В. Лазоришинця** «Серце в хірургії. Інститут імені М.М. Амосова крізь десятиліття» (132 с. +40 с. вкл.). ISBN 978-966-673-310-1. Подаємо тут інформацію про цю унікальну книгу.

Книгу академіка НАМН України **В.В. Лазоришинця** «Серце в хірургії» присвячено вирішальним віхам у становленні та розвитку провідного вітчизняного закладу в галузі хірургії серця Національного інституту серцево-судинної хірургії (НІССХ) імені М.М. Амосова НАМН України. Показано кардинальну роль академіка **М. Амосова** у розбудові в нашій державі цього вкрай важливого наукового напрямку. Апарат штучного кровообігу й застосування його при операціях на відкритому серці, конструювання та впровадження антитромботичних клапанів при їхньому протезуванні, які створив вчений, докорінно зміцнили позиції України серед сучасних авангардів інтервенційної кардіології. Докладно у виданні описано етапи опанування проблем хірургічного лікування вад серця,

інфекційного ендокардиту, порушень серцевого ритму, новітніх операцій на аорті, розвитку аортокоронарного шунтування, включаючи операції на працюючому серці. В ряді цих позицій Інститут досяг світового лідерства.

В окремих розділах висвітлено ендovasкулярні стратегії, інноваційні операції щодо немовлят та дітей раннього віку в разі діагностування критичних уроджених вад серця, виникнення нової дисципліни — акушерської хірургії. Успіхові в цій площині сприяє утвердження, разом з Інститутом педіатрії, акушерства та гінекології, нової дисципліни «Акушерська кардіохірургія».

У роботі описано вагомий внесок академіка **Г.В. Книшова** як другого будівничого Інституту. Саме він уперше в Україні виконав аортокоронарне шунтування, упровадив ефективне лікування серцевої недостатності, сформулював теорію про гвинтовий механізм кардіодинаміки.

Науково-інформаційний опис 60-річного літопису НІССХ імені М. М. Амосова з аналізом основних досліджень колективу Інституту впродовж здоланих десятиріч доповнюється, аналітичними роздумами та спогадами авторитетних фахівців Інституту різних генерацій. Узагальнюючий огляд розвитку НІССХ імені М.М. Амосова представлено вперше. ■

Ім'я **М.М. Амосова** носить мала планета № 2948 (астероїд), відкрита в 1969 р. в Кримській астрофізичній обсерваторії й названа на його честь **Людмилою Іванівною Черних** (1935 – 2017).

СПОГАДИ ПРО М.М. АМОСОВА

25 років тому. У пам'яті живе неповторна зустріч з *М.М. Амосовим* на зібранні Української асоціації Римського клубу, на якому він виступив із доповіддю. Перш за все вражали стиль та зміст виступу М.М. Амосова: стиль людини, яка вільно і впевнено володіє предметом розмови; зміст – обґрунтований та послідовно структурований. Проблеми, про які говорив Микола Михайлович, не втратили актуальності й сьогодні. Я зроблю спробу коротко описати основні тези доповіді (очевидно, було б краще подати стенограму виступу. На жаль, у мене її немає. Не знаю, чи є вона взагалі). Отже, крок за кроком йдемо за М.М. Амосовим.

Основна теза: людство не загине! Чому?

- а) *біосфера має здатність відновлюватися;*
- б) *науково-технічний прогрес спроможний вирішити багато проблем;*
- в) *суспільство регулюється біологією людини та ідеологією розуму.*

Але до моменту компенсації, тобто досягнення рівноваги на Землі, невідворотні великі людські втрати.

Які ж є механізми досягнення цієї рівноваги?

- 1) *біологія, яка не допускає рівності.*

Приклад – моральний кодекс зграї:

- а) *вожак завойовує право керувати зграєю і бере відповідальність на себе;*
- б) *всі об'єднуються в разі появи зовнішнього ворога.*

2) *ідеологія розуму та самоорганізація.* Водночас повинні існувати

«обмежувачі» самоорганізації, аби не наступив хаос.

А тепер щодо алгоритму розуму.

Основний його критерій – збереження життя за таких умов:

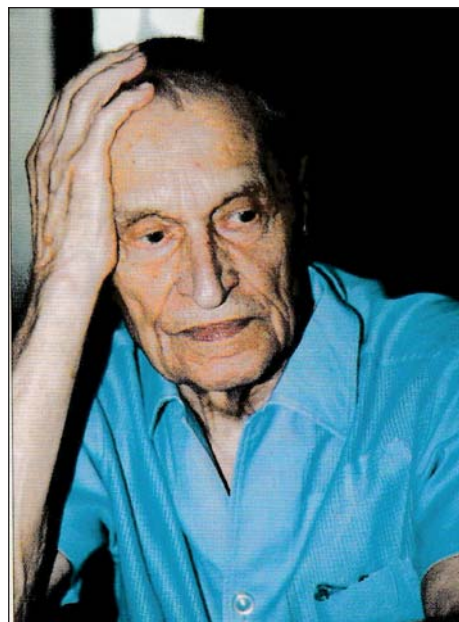
- позитивні: відтворення та удосконалення;*
- негативні: суб'єктивність; обмеженість; захопленість.*

Чи можливий вихід з цього положення?

Так! – *Колективний розум* (деспотичний чи демократичний в залежності від взаємовідносин у спільноті).

Далі М.М. Амосов навів таку порівняльну таблицю капіталізму та соціалізму:

Показники	Капіталізм	Соціалізм
ВВП на душу населення	+	+
Ріст економіки	+	+
ККД	70%	35%
Ресурси	-	++
Екологія	-	+
Соціальна допомога	+	++
Нерівність між людьми	велика	менша
Демократичні права	+	-

та зробив висновок, що соціалізм приречений на поразку. Посилаючись на діаграму розвитку суспільства в координатах *права людини та приватна власність*, М.М. Амосов чітко акцентував, що люди повинні бути підготовлені до демократичного правління, і що основна біда України – це «*наша демократія*».

Щоб «*наша демократія*» переросла у загальноприйнятту, а суспільство стало стабільним, потрібні:

- 1) віра 60 % населення в ідею (цього немає);
- 2) душевний комфорт у 60 % населення;
- 3) повага до влади та законів;
- 4) права людини;
- 5) особиста безпека;
- 6) достатня мораль;
- 7) соціальна допомога;
- 8) безробіття – 10 %;
- 9) ріст ВВП;
- 10) мінімізація національних протиріч та ін.

– **Чи є надія, що ці показники будуть досягнуті?**

- Є, але це буде реалізуватися поступово. Причини:
  - а) *молодь прагне нового життя (її не загнати до соціалізму);*
  - б) *аграрний сектор працює (тобто будуть харчі);*
  - в) *ІТРівці не заснули (їм потрібно виживати);*
  - г) *Захід допоможе (Україні не потрібна імперська Росія).*

Завершив свій виступ М.М. Амосов на оптимістичній ноті:

«Ініціатива – у генах людини. Чим сильніший характер, тим вона більша. Віримо і побачимо результат». ■

Ярослав Яцків

ЕПОХА АМОСОВА

Про друзів треба пам'ятати і очно, і заочно.

Фалес

Ісаак Трахтенберг
доктор мед. наук,
професор,
член-кореспондент
НАН України,
академік НАМН України,
зав. відділу
Інституту медицини праці
НАМН України,
м. Київ

Останній місяць кожного року ось уже два десятиліття відзначений публікаціями про нашого видатного сучасника і мого незабутнього старшого друга **Миколу Михайловича Амосова**. Ваш покірний слуга опублікував про його художню та публіцистичну спадщину і, зрозуміло, про професійні та життєві перипетії чотирнадцять статей, нарисів, есе. Ця публікація – п'ятнадцята. Своєрідний ювілей? Мабуть... Написано цей нарис напередодні сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Миколи Михайловича, що стали вже традиційними.

Проводяться амосовські читання щороку в грудні місяці. Чому саме в грудні? Нагадаю: 6-е грудня – це славний день його народження, 12-е грудня – скорботний день відходу його у Вічність. У некрологах, які були опубліковані практично в усіх українських періодичних виданнях, особливо запам'яталися дві схвильовані і вражаючі фрази: «*Пішов вчений – совість України*» і «*Микола Амосов – це була епоха*».

Світлої пам'яті

Коли з болем і гіркотою я пишу про мого незабутнього старшого друга, якого, на жаль, уже немає серед нас, в пам'яті спливають не тільки наведені вище слова епіграфа. Поруч з ними подумки бачаться і слова іншого мудреця – **Френсіса Бекона**, який лаконічно, але точно висловився: «*Пам'ять – це історія*». І дійсно, доки ми пам'ятаємо близьких, друзів, колег, які пішли з життя, доки ми оповідаємо про їх славні діяння, доки згадуємо зустрічі і спілкування з ними, вони будуть жити в історії, яку ми цінуємо.

А зараз, небайдужий читачу, постарайся подумки перенестися з автором цього нариску на два десятиріччя назад на старовинну київську Фундуклеївську вулицю (нині Богдана Хмельницького). Тут у будинку, що на розі з вулицею Івана Франка, піднімемося на другий поверх у квартиру з довгим коридором, який веде до вітальні, а з неї пройдемо у вузький кабінет із заставленими безліччю книг полицями і присадкуватим столиком з комп'ютером у центрі. За цим столом працював Микола Михайлович, сидючи в старому дерев'яному кріслі, яке сам не раз лагодив. А в другому кріслі, розташованому поруч, сиділи співрозмовники – чергові гості ошатної оселі. Втім треба зауважити, що визначення «*чергові*» аж ніяк не означає, що більшість із них навідувалися постійно. Відбір гостей був строгий і вибірковий. Серед співрозмовників (крім колег і учнів) тут найчастіше бували близькі Миколі Михайловичу люди, серед яких не можна не згадати хірургів **Олексія Федоровського** і **Василя Братуся**, письменника **Юрія Дольд-Михайлика**, авіаконструктора **Олега Антонова**, літератора **Григорія Кінніса**, лікаря-публіциста **Юрія Віленського**, багаторічних співробітників по інституту – **Якова Бендета** і **Юрія Мохнюка**.

Дивлюся на осиротілий кабінет, захоплений комп'ютер на столі, на стіни з кількома улюбленими Миколою Михайловичем картинами. За склом книжкових полиць – сімейні фотографії, знімки з друзями. На одному з них – наш спільний друг академік **Володимир Фролькіс**, тут же особливо дорогий для мене знімок, де ми з Миколою Михайловичем на загальних зборах академії. Пригадую, що тоді ж було зроблено й інше фото, яке я дбайливо зберігаю. На ньому поряд з Миколою Михайловичем – академік **Олексій Чуйко**, обидва сміються. «*Чудова це справа – спілкування*», – любив повторювати Амосов.

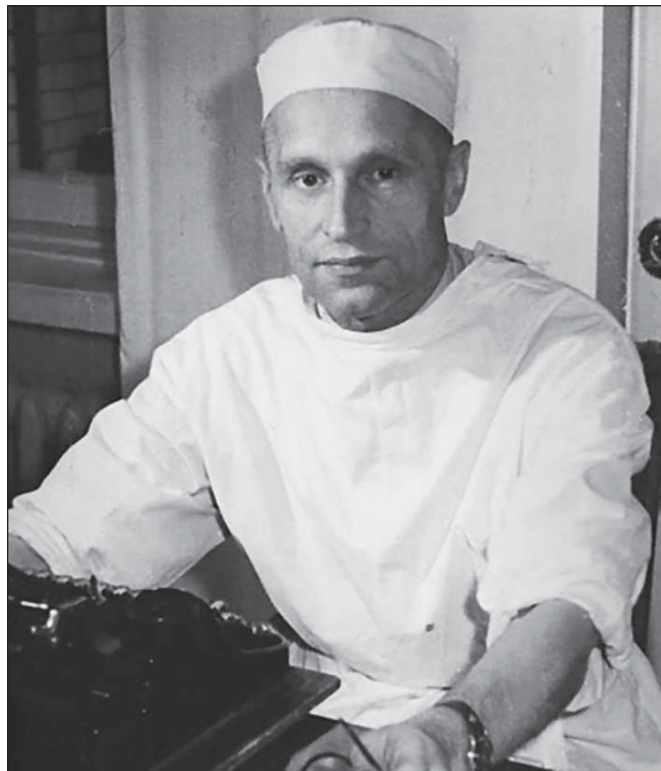
Микола Амосов – яскрава особистість. Ім'я його – одна з ознак минулого ХХ і прийдешнього ХХІ століть. Коли його не стало, в прощальних виступах без перебільшень повторювали: «Амосов – це епоха». І сьогодні, коли ми звертаємося до інтелектуального амосовського дару – його літературної спадщини, наукової публіцистики, мемуарів, нарисів, роздумів, в яких настільки неординарно переплелися біологічні, медичні, соціологічні і філософські проблеми, – ми знову з твердою переконаністю можемо сказати: його життя, лікарський і науковий подвиг, громадянська позиція, що відстоювалася з властивою йому прямою, – це вражаюча віха у розвитку громадської думки в Україні.

Саме його діяння на ниві лікування, медичної науки та біологічної кібернетики в поєднанні з самотньою літературною творчістю багато в чому сприяли інтелектуальному іміджу України в ХХ столітті. Микола Михайлович Амосов залишив після себе унікальну спадщину. Раніше я вже писав про те, що ця спадщина стала науковим надбанням сьогодення і майбутнього. А ще він залишив по собі добру і вдячну пам'ять як істинний патріот країни, у якій прожив понад півстоліття та в землі якої похований.

Про феномен Амосова, видатного хірурга, кібернетика, письменника, філософа, громадського діяча, про яскраві грані його неординарної особистості багато говорилося на сесії Загальних зборів Національної академії наук України, присвячених його пам'яті. Сесія традиційно відбулася в залі академії на Володимирській, де не раз виступав Микола Михайлович.

Урочистий і в той же час сумний день пам'яті, коли одноставно відзначали, що Микола Амосов – це рідкісне явище, його судження, як ученого і громадського діяча – не тільки інтелектуальне надбання свого часу, але і духовний дар, націлений в прийдешні роки. Доповіді Амосова на наукових і громадських форумах, участі в дискусіях, його публічні лекції завжди привертати до себе особливу увагу. Кожен з його виступів ставав предметом зацікавлених, нерідко неоднозначних та бурхливих обговорень. І так було не тільки за життя Миколи Михайловича, але й сьогодні, коли його немає з нами, коли для багатьох, хто тільки вступає в світ пізнання духовних цінностей, його літературна спадщина стає відкриттям і одкровенням. Як і одкровенням нерідко ставали враження під час зустрічей і знайомства з М. Амосовим. Не випадково чимало тих, хто зустрічався з Миколою Михайловичем вперше, сприймали його з певним побоюванням, відзначаючи в його зовнішності сухуватість і навіть жорсткість, схильність до скептичної тональності. І тільки потім, придивившись і звикнувши, помічали проникливий, іноді трохи іронічний погляд, в якому насторога змінювалася цікавістю.

Разом з найближчими учнями і співробітниками Миколи Михайловича згадує один із знаменних для його друзів і шанувальників день – 6 грудня 2001 року. Прохолодний зимовий ранок. Виходжена за останні десятиліття вулиця – узвіз Протасів Яр. Тут у клініках і лабораторіях Інституту серцево-судинної хірургії, більше відомого широкому загалу як Інститут Амосова, попри ранкові турботи трудового дня на цей раз домінує атмосфера очікування. Пожвавлення і піднесений настрій помітні не тільки у персоналу, але й у хворих, які завжди у всьому обізнані. Сьогодні день народження творця інституту і його почесного директора. Уже чути перші вітання, що супроводжу-

М. Амосов

ються дружніми рукоштовпаннями, обіймами, врученням квітів. Але винуватець торжества не схильний порушувати розпорядок, до речі, ним же самим встановлений. Він присутній на обов'язковій ранковій нараді, де чергові лікарі повідомляють про вчорашні операції, і обговорюють наступні, він бере участь в обході хворих. І тільки потім, уже в кабінеті, приймає тих, хто прибув привітати, розмовляє з ними, обмінюється новинами, ділиться враженнями. А цього разу ще й дарує свою щойно видану книжку. Це нове перероблене видання його мемуарів «Голоса времен». Подарунок, що вручається друзям і колегам, – це скорочена і заново відредагована Миколою Михайловичем версія спогадів, виданих під тією ж назвою три роки тому в Києві (у видавництві «Оранта-Пресс»), а через рік надрукованих і в Москві (у відомому видавництві «Вагриус»). На обкладинці – портрет усміхненого автора. У моїх руках – одна з його книг, розгорнута на сторінці із зображенням худорлявої фігури Амосова, який виконує фізичні вправи. Близький і дорогий мені образ старшого друга.

У пам'яті спливають його слова, судження, завжди неординарні, афористичні висловлювання – несподівані і гранично точні.

У редакторській анотації до книги повідомляється, що автор цього мемуарного видання – академік Національної академії наук України, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської і трьох Державних премій, відомий численними працями в різних областях науки, а також літературними і публіцистичними творами, опублікованими більш ніж на тридцяти мовах. А далі йде звернення до читача вже самого Миколи Михайловича. Воно лаконічне і по-амосовськи відверте і точне. Прозвучали в ньому і такі сумні слова: «Начебто є ще сили, але вже знаєш: кінець близький, майбутнього немає. Значної справи не зробиш. Залишаються роздуми і минуле». Незвичайна це спадщина – амосовські роздуми. Про них, а також про мемуарні розповіді і піде мова в цих пам'ятних нотатках.

Роздуми на переломі століть

Перш за все хочу нагадати: міркування Миколи Михайловича були близькі до поглядів нашого спільного друга, видатного вченого, фізіолога і геронтолога Володимира Фролькіса про те, що нам усім, як повітря, потрібна зараз правда, а не «нас возвышающий обман». І якщо трансформувати цю непорушну істину як веління часу, звернене до медицини і медико-біологічних наук, то сьогодні суспільство і держава не може не підтримати лікарів, а також сучасних дослідників, зайнятих науковим пошуком у природознавстві. І далі, як писав Володимир Фролькіс, висловлюючи співзвучну з Миколою Амосовим думку: «Ми вступаємо в нове століття. Будуть створені речовини прищільної дії, будуть створені клонуванням штучні органи власне людини, процвітатиме генна і геннорегуляторна теорія. У всіх країнах відбувається гуманізація науки. Коштів мало, тим більше треба концентруватися на пріоритетах. У нашій країні таким пріоритетом повинна бути медицина і біологія».

Тут дозволю собі невеличкий відступ. Одна з п'єс **Семюела Беккета** – відомого ірландського драматурга і письменника – потрапила в Книгу рекордів Гіннеса як найкоротша в світі п'єса, яка триває всього тридцять п'ять секунд. І називається вона «Подих». У концепції Беккета це і є людське життя. Спалах, зойк – і мовчання. По суті, цьому нагадуванню і присвячена вся творчість письменника, удостоєного Нобелівської премії. «Людське життя як подих». Як хочеться заперечити таку несправедливість! Але безуспішно! Недарма Беккет нарікає на людське безсилля: все його творчість – це ще і скарга людини на Бога, і небажання самої людини прийняти несправедливість світобудови.

Такі сумні роздуми відвідують нас у другій половині життя.

Ми часто обговорювали цю тему з Миколою Михайловичем. І погоджувалися: важко змиритися з усвідомленням того, що мить, звана життям, врешті-решт добігає кінця. Тим паче слід встигнути ще багато чого зробити, незавершене – завершити. Були одностайні ми і в тому, що при «добіганні кінця» – порятунок у роботі. Згадували рядки чудового поета **Юрія Левітанського**:

**Когда земля уже качнулась,
Уже разверзлась подо мной,
И я почувал холод бездны –
Тот безнадежно ледяной –
Я как заклятье и молитву
Твердил сто раз в течение дня:
« Спаси меня, моя работа,
Спаси меня, спаси меня».**

Як одне з філософських, а може, й просто життєвих побажань, перевічених роками, співзвучних вищесказаному, сприймається судження: поки живе людина творчої праці, поки не вичерпалися її духовна енергія, прагнення пошуків, нових звершень і нових надій, вона повинна творити і творити. При цьому цінувати кожен новий день, як маленьке життя, радіти повсякденним справам, турботам, зустрічам, спілкуванню, усвідомленню того, що ще належить зробити, а потім і самому зробленому. Пам'ятаю, як довго ми з Миколою Михайловичем обговорювали питання: може, найближчі десятиліття нового століття вияв-

ляться жаданою епохою, коли, нарешті, зникнуть сумніви, що охоплювали нас, і людству відкриється найважливіше?

На стику двох століть (заодно і двох тисячоліть) багато хто, шукаючи відповідь на це запитання, психологічно відчував особливий стан. Очікування зміни вражаючих віх в житті людства породило і в суспільстві, і в індивідуальному світі кожного з нас невпевненість у завтрашньому дні. Виник стан якихось дивних вагань. Може бути, від цього відчуття тривоги і непевності ми дедалі частіше стали подумки підбивати підсумки минулого, замислюватися над майбутнім, відкладати на потім давно виношені плани.

Якесь відчуття внутрішнього дискомфорту почало позначатися і на повсякденних справах, і на життєвих устремліннях. Можливо, воно ініціювалося думкою про те, що ти – людина вже минулого століття. Але ж як часто, ще зовсім не так давно, ми з гордістю любили повторювати: «Я – людина двадцятого століття». Століття, яке вмістило в собі стільки знакових подій, потрясінь, непередбачених революційних сплесків, спустошливих протистоянь, війн, трагедій, геноциду, що забрав мільйони людських життів. Як не згадати мудрого **Ежи Леца**, який сумно зауважив, що «кожне століття має своє середньовіччя».

У той же час, як це не парадоксально, в минулому столітті було багато захоплюючих творчих діянь, у тому числі духовних, наукових. Втілилися вони і в друкованому слові – літературній спадщині наших попередників і сучасників – художніх творах, наукових книгах, філософських працях, публіцистичних опусах, мемуарних нарисах. І у всіх цих літературних жанрах зосереджено і в той же час емоційно працював Микола Амосов.

Творча спадщина

Показовою є хронологія, що відображає окремі етапи його багатогранної творчості. Шістдесяті роки – повість «Думки і серце», перекладена тридцятьма мовами; «Записки з майбутнього» – захоплююча розповідь, яка читається на одному диханні. Сімдесяті – науково-популярні, незвичайні за формою і по-амосовськи неординарні за змістом книги «Роздуми про здоров'я», «Здоров'я і щастя дитини». Вісімдесяті – твір з примітною назвою «Книга про щастя і нещастя». Наступні роки, найбільш насичені літературною творчістю, ознаменувалися безліччю видань, з яких відзначимо найбільш популярні: «Розум, людина, суспільство, майбутнє» (1994 г.), «Подолання старості» (1996 г.), згадані вище «Голоси часів», що вийшли трьома виданнями. Ця головна мемуарна книга М. Амосова – довірлива за тональністю, чесна і пряма за змістом. У ній – роздуми про швидкоплинність життя, еволюцію поглядів на минуле, теперішнє і майбутнє, а також розповідь про унікальний експеримент, про який чули багато людей і який досі викликає великий інтерес наукової та широкої громадськості.

Примітно, що свою книгу автор починає зі звернення до читача, в якому, бажаючи випередити запитання: «Для чого пишу?», дає таку відповідь: «Пишу для самовираження. Пишу тому, що боюся відірватися від пам'яті, щоб не втратити себе перед кінцем». У своїх мемуарах Микола Михайлович розповідає виключно про ті події, які були «насправді» і які відображають його уявлення, часто вкрай відмінні від загальноприйнятих. Написане ним породжує інтерес до подій і людей, спонукає до співчуття. Він пише:

«Вже пізніше сформувався інший внутрішній закон: повага до почуттів інших людей. Співпереживання». Можливо, саме ця його риса особливо імponує читачеві його книг.

Загальне уявлення про зміст мемуарів М. Амосова дають назви основних розділів: «Рідня, мама»; «Дитинство, отрочество, юність»; «Архангельськ, 1932–1939 рр.», «Війна»; «Москва–Брянськ»; «Київ». Все, про що розповідав Микола Михайлович, читається на одному диханні, сприймається не тільки з величезним інтересом, але і емоційно, з почуттям якщо не причетності, то, в усякому разі, присутності та співчуття. Події, факти, роздуми, розповіді про успіхи, удачі і невдачі, радощі і прикрощі, захоплення і сумніви не залишають читача байдужим.

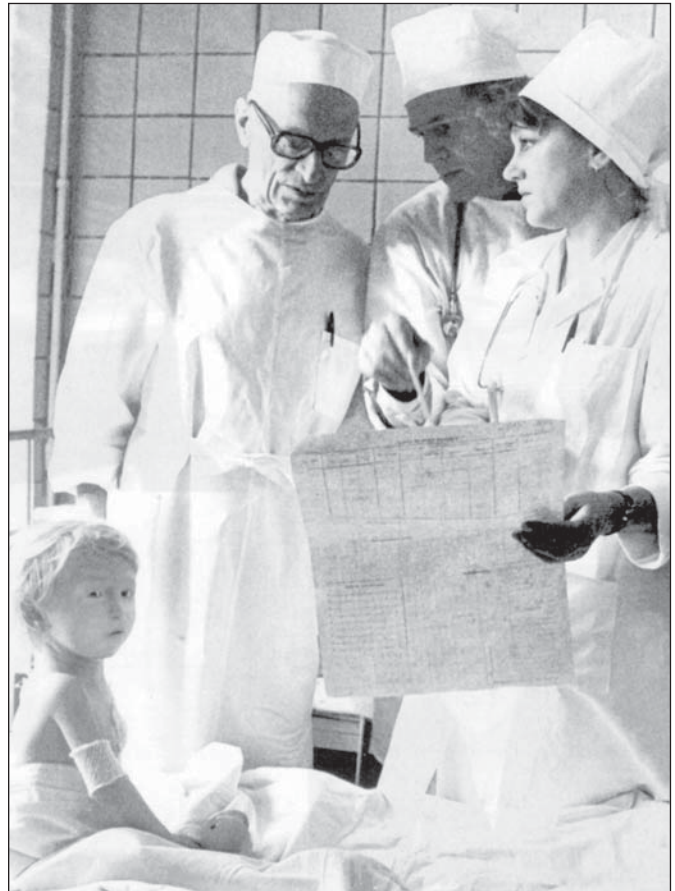
По суті, це «подорож власним життям», як визначив свої біографічні замітки інший відомий і шанований наш земляк **Віктор Некрасов**. Він говорив, що це особливий вид подорожей – пошуки самого себе. Додам: може бути саме ці пошуки багато в чому і спонукають авторів мемуарів братися за перо! Ознайомившись зі змістом амосовських спогадів, викладених щиро і об'єктивно як на сповіді, читач має право сказати, що в них створено портрет нашої трагічної, нещадної, та все ж у чомусь прекрасної, епохи. Це минуле, яке з нами. Говорячи про спогади як про жанр, **Ілля Еренбург** висловив думку, що їх слід розглядати як бажання через минуле осмислити сьогодення, причому «тільки те в минулому цікаво і заслуговує на увагу, що хвилює суспільство і сьогодні». У мемуарах М. Амосова порушено багато питань, що будуть хвилювати суспільство і в майбутньому.

«Ніщо не старить так, як готовність старіти»

Це твердження, що сприймається по формі як афористичне, за своєю біологічною сутністю є гранично точним і виправданим. Воно іде попереду нарисів, які становлять зміст згаданої вище книги «Подолання старості». Амосову була неприйнятна подібна «готовність». Більш того. Щоб переконатися в можливості її подолати, поставив на собі унікальний експеримент. Один із розділів книги він назвав «Експериментальне життя». Спонукало до проведення такого експерименту ось що. Коли восени 1992 року Микола Михайлович прийняв рішення припинити оперувати, а ще раніше відмовився від директорства в рідному інституті, зберігши за собою лише консультативні функції, «... життя спорожніло». Припинилися хірургічні пристрасті, переживання за хворих, зникли фізичні навантаження чотиригодинних операцій. Суттєво зменшилося спілкування. У резерві, щоправда, залишалися наука і творча робота над книгами і ще продовження звичного режиму самообмеження, значних фізичних навантажень». Проте, підкреслює Амосов, «з часом прийшло відчуття настання старості, але це не злякало, а навіть розлютило».

Із положення про те, що старіння визначається генетичною програмою, він зробив логічний висновок: мотивація і тренуваність збільшують працездатність, «гальма» – зменшують.

Адже дійсно, при старінні істотно знижується рівень дієздатності людини. Вичерпалося багато з попередньої програми, зменшилася від цього «сума мотивів», знизилася функція. А якщо знизилася функція – зменшилося тренування, зросло стомлення. У підсумку – нове зниження функції. Турик – *circulus vitiosus!* Висновок М. Амосова: *при старінні зменшення дієздатності саме себе прискорює.*

М. Амосов. Ранковий обхід хворих

Звідси і сформульоване ним основне завдання – зруйнувати ці порочні зв'язки, розірвати замкнуте коло.

Як же сам автор оцінював найближчі результати експерименту? Якщо коротко, то досягнутий ефект дозволяє стверджувати: *омолодження можливе*. Про це свідчать такі суб'єктивні і об'єктивні дані: з'явилася відчуття фізичної міцності, підвищився психічний тонус; легені, шлунок, кишечник і печінка функціонують нормально; перевірено великі артерії – звужень немає; артеріальний тиск 120/70; серце без перешкод продовжує регулюватися стимулятором; частота пульсу – від 70 до 130 ударів на хвилину. Найявний певний прогрес. Правда, відносно руху він виявився не таким помітним, а виявлене під час чергової перевірки деяке розширення серця вимагало коректив у режимі навантажень. Біг було замінено дозованою ходьбою.

Були сформульовані показові рекомендації, засновані на багаторічному лікарському досвіді, і адресовані безпосередньо тим, хто страждає на відповідні хвороби. Головна ідея вченого, здавалося б, дуже проста: потрібні інтенсивні м'язові навантаження, яким «... *заважає інша особливість психіки, що дісталася людині від тварини, – це те, що ми називаємо лінощами. Природа заощаджує енергію та без потреби не вимагає напружувати м'язи. Правда, людина може протистояти ліні, але це, на жаль, вдається не всім*». Згадаймо назви розділів в книгах М. Амосова, які дають уявлення і про інших розглянутих ним аспектів медицини й етики: «Медицина на роздоріжжі», «Модель істини», «Людина і звір», «Резерви здоров'я клітини», «Модель норми і патології», «Система харчування», «Система терморегуляції», «Система напруги», «Фізичні вправи». А ще: «Що таке хвороба», «Хвороби серця і судин», «Чим закінчується лікування», «Криза си-

стеми – криза медицини». І звичайно ж, розділ про мистецтво хірурга і оперативні втручання – «Чим займається хірург?». Тут саме час сказати про амосовську концепцію здоров'я як «резервну потужність» клітин, органів, цілого організму. Це – предмет розділу «Кількість здоров'я». Микола Михайлович звертає увагу на те, що в науковій медицині досі, по суті, немає чіткого визначення здоров'я.

У нинішньому розумінні здоров'я – це поняття «норми», яка визначається на основі статистики, що, в принципі, правомірно. Але ж слід оцінювати і те, що відбувається, коли нормальні умови змінюються і, отже, виникає реальна загроза хвороби. Тому потрібно знати саме кількість здоров'я. Вимірюючи його, можна оцінити: багато здоров'я – менша ймовірність розвитку хвороби, мало здоров'я – наявний переддень хвороби. На жаль, подібні оцінки практично не проводяться. У свідомість громадськості та лікарів досі впроваджується теза, що «... людська природа вкрай недосконала, що людина уразлива й немічна», а тому потребує постійної лікарської допомоги. Микола Михайлович наполегливо звертає увагу на те, що у нас під медициною розуміють переважно лікування хвороб. Тим часом (якщо не тільки риторично проголошувати верховенство профілактичного напрямку медицини, а зайнятися здоров'ям здорових) – це й буде найефективнішим попередженням хвороб. Досвід самого М. Амосова – підтвердження справедливості такого твердження.

«Моє щастя зі мною»

Особливий інтерес представляють шість неординарних положень, винесених Амосовим на суд читачів. Перше з них – це положення про Бога, про складність світу, про процес «дозрівання цивілізацій», про глобалізацію різноманітних міжнародних зв'язків, про однополюсний світ, про інші глобальні проблеми людства, в тому числі про здоров'я, науку, війни. Вчений вважає, що проблеми здоров'я вирішуються правильним способом життя (з додаванням медицини), і вимирання людству не загрожує. Він резюмує: «Мої прогнози оптимістичні». Але тут же в роздумах додає, що «... навряд чи вони можуть розрадити окрему нещасну людину. Для цього потрібно шукати резерви у власній психіці. Це можливо, хоча і важко». При всьому тому Микола Михайлович завжди залишався оптимістом, про що свідчать його емоційні слова: «Моє щастя зі мною – воно в мисленні і пошуку істини. ... Важливо шукати». У цих словах весь Амосов – лікар і мислитель, людина і вчений, який шукав, сумнівався, який завоював своєю блискучою творчістю – лікарською, науковою, літературною, громадською – загальне визнання.

У кожному його виступі органічно поєднувався розгляд універсальних і принципових положень лікувальної та профілактичної медицини з сучасними аспектами соціології, філософії, етики. Його виступи завжди викликали широкий інтерес. І хоча лаконічна і образна амосовська стилістика може здатися не дуже звичною, іноді категоричною і навіть надмірно жорсткою, вона, безсумнівно, приваблює до себе, оскільки полегшує сприйняття аналізованих фактів, викладених теоретичних побудов і ідей.

Крім наукової та літературної спадщини залишив нам Микола Михайлович і вражаючі плоди своїх практичних діянь. Це – і інститут, якому присвоєно його ім'я, і вірні послідовники в наукових і практичних лікувальних установах, і потужна амосовська школа вчених-хірургів.

Хірургія серця в Україні – одне з найскладніших і затребуваних напрямів – ось уже понад шість десятиліть допомагає десяткам тисяч людей знову знайти майже втрачені шанси на здоров'я, а часто і на саме життя. По суті, цей небачений раніше соціальний плацдарм розвивався і розширювався в нашій країні синхронно і практично паралельно зі стандартами і завданнями світової кардіохірургії.

Суспільство і держава зобов'язані гуманістичному прориву величезної складності своєму талановитому лицареві і подвижнику академіку Миколі Михайловичу Амосову – інженерові, письменнику, філософу, основоположнику біокібернетики, але в першу чергу пристрасному хірургу і, я би сказав, в'язню власної совісності.

Саме дякуючи його героїчним зусиллям понад шість десятиліть тому в Києві стартувала хірургія серця, щоб потім практично втілитись у створення і діяльність нинішнього Національного інституту серцево-судинної хірургії імені М. М. Амосова.

У ряді праць Миколи Михайловича – і наукових, і художньо-публіцистичних – чималою мірою представлені штрихи цих інноваційних робіт. Легендарного хірурга вже понад 15 років немає з нами, а пост директора великої і багатопрофільної установи він залишив ще на переломі 90-х, відкривши дорогу наступникам. Зрозуміло, аж до початку XXI століття інститут освоював нові висоти і напрями під безпосереднім впливом свого творця. Водночас виникли і вдосконалювались абсолютно нові вектори інтервенційної кардіології.

Цим зрушенням і змінам на всебічно інтегрованому документальному тлі присвячена книга академіка НАМН України, нинішнього директора осередку порятунку життя **Василя Лазоришинця** «Серце в хірургії. Інститут імені М.М. Амосова крізь десятиліття» (Тернопіль, 2017).

Свою наукову розповідь Василь Васильович Лазоришинець, видатний дитячий кардіохірург, учень М.М. Амосова, а потім **Г.В. Книшова** і **М.Ф. Зінківського** – визнаних деміургів інституту, побудував демократично і інноваційно. Поряд з детальним висвітленням розділів книги «Кардіохірургія в становленні цивілізації», «Поблизу витоків. Початок шляху», «Від апарату штучного кровообігу до протезування клапанів», «Рятівні гілки до коронарних артерій», «Виклики септичних ендокардитів», «Ендоваскулярні стратегії», «Дитяча кардіохірургія» в книзі представлена низка дивовижних провідницьких кроків і рішень у створенні оригінального АШК, анестезіологічних новацій, винаходу нових варіантів штучних клапанів серця, впровадження рентгеноендоваскулярних втручань, новаторських підходів при рішенні проблеми найнебезпечнішого синдрому розшарування аневризми аорти.

При цьому В. Лазоришинець у вільному, але логічному ключі об'єднав розповідь про власний досвід і зростання устами першої університетської генерації – **Анатолія Криштофа, Віталія Максименка, Анатолія Руденка, Юрія Панічкіна, Анатолія Лозового** – з науковими фресками кардіохірургів нової молодшої когорти – **Віталія Кравченка, Ігоря Жекова, Костянтина Руденка, Богдана Черпака, Ярослава Труби, Сергія Сіромахи, Олексія Крикунова**. Все це надає виданню наукової і особистісної первозданності. Варто зауважити, що такі персоналізовані відгалуження викладені без будь-яких замовчувань або прикрас, а саме так, як все відбувалося насправді ...

Академіки Микола Амосов, Ісаак Трахтенберг і Платон Костюк

До послідовників Миколи Михайловича належать і представники створеної ним наукової школи біологічної кібернетики. За його ініціативи в Україні виходить журнал «Серце и судини», ювілей якого не так давно відзначила медична громадськість. На ювілейних урочистостях прозвучали слова подяки на адресу лікарської династії Амосових. Сьогодні журнал, очолюваний членом-кореспондентом Національної академії медичних наук України **Катериною Миколаївною Амосовою** і професором **Володимиром Дем'яновичем Мішаловим**, – це один з найцікавіших і ґрунтовних вітчизняних кардіологічних журналів. Все, про що згадувалося вище, – і інститут на пагорбі старої київській вулиці, названий ім'ям Амосова, і соратники Миколи Михайловича – кардіохірурги, біокібернетики, і згадане видання – реальне втілення в життя шанування і пам'яті нашого видатного сучасника.

Доречно в цьому нарисі нагадати слова давньоримського філософа Сенеки: *«Спогади про великих людей так само корисні, як і їх присутність»*. Будемо ж, поділяючи це справедливе судження, підтверджувати сказане своїми спогадами. Нехай же пам'ять про неповторного лікаря і мислителя Миколу Амосова, який знайшов шлях до людського серця і в своєму мистецтві хірурга, і у своїй письменницькій творчості, зберігається нині у нас, а в наступні роки – у тих, хто продовжить традицію шанування пам'яті своїх попередників. **Historia - vero testistorum Lux veritatis Vita memoria magistra vitae** – Історія – істинно свідок минулого, світло істини, життя пам'яті, учитель життя. Це відомий вислів повною мірою відноситься до спогадів про незабутнього Миколу Михайловича, яке читає, впевнений, сприйме з вдячністю як світло істини.

На завершення цього нариса, в очікуванні чергових наукових читань, присвячених світлій пам'яті Амосова, приведу з люб'язного дозволу його шанувальника – нашого колеги доктора медичних наук, професора **Федора Тишка** — поетичні строчки про Миколу Михайловича. Вони написані обдарованим поетом-медиком від душі, з хвилюванням і любов'ю. А передує їм епіграф, обраний з творчої спадщини **В. Жуковського**.

Отже, автор – Федір Тишко. Назва віршованих рядків лаконічна і вражаюча – «Амосов»:

*Ты улетел, небесный посетитель;
Ты погостил недолго на земле;
Мечталось нам, что здесь твоя обитель;
Навек своим тебя мы нарекли...*
В. А. Жуковский, 1819 рік

**Промчався цілий вік, як народився
Хірург від Бога. Хто тоді міг знати,
Що виросте людиною, як криця,
І світ його весь буде шанувати.**

**Воістину, багатогранний вчений
Дістався до самої серцевини
Душі людської, і трудом натхненний
Відкрив нову сторінку в медицині.**

**Природи щедрий дар в одній особі:
Хірург, мислитель, біокібернетик –
Людина чистої, як правда, проби
Взяла висоти мрій своїх далеких.**

**Таким він був, Амосов. Знаменитий,
Великий лікар — кардіохірург,
І залишився в пам'яті навіки
Живих сердець людей сердечний друг.**

**По совісті він жив на цьому світі,
Добру служив в улюбленім краю
І, будучи в осяйному зеніті,
На волю душу відпустив свою.**

**Вона витає в небі понад нами
І ніби нам говорить: «Бережіть
Одне одного, дорогі земляни,
І будьте при здоров'ї і живіть!» ■**

МЕДИЦИНА В ПОЕЗІЇ

(з-під пера українських медиків)

Любомир Пиріг
академік НАМН України,
член-кореспондент
НАН України,
м. Київ

По́езія — жанр літературної творчості, який відтворює весь спектр життя людини від початку її існування як біологічної істоти, наділеної розумом, мисленням, здатністю оцінювати себе і середовище свого життя. Відомі давні зразки поетичної творчості *homo sapiens* з послідовною появою глибшого мислення, можливостей графічної фіксації думки, які увійшли у творчо-інтелектуальний здобуток ранньоісторичної людини.

Жанр поезії порівняно з прозою відтворює емоційно глибше суть і перебіг історичних подій, людського життя-буття, психологію людини, її пам'ять та почуття. У ХХ–ХХІ ст. зміст поетичного твору часто подається умовно, символічно, без римування, нерідко — без розділових знаків у тексті. Це — плин вільної думки з метою більшого її впливу не на розуміння змісту, а на відчуття. Особливо це спостерігається, починаючи з останньої чверті ХХ сторіччя.

У когось я прочитав, що найчастіше слідом за літераторами-професіоналами до поетичної творчості проявляють здібність особи з медичною освітою. Не лише з медичною освітою, а й просто причетні до медицини. Чи не тому, що хвора людина або людина на порозі смерті своїми стражданнями, болями, безнадією викликає співчуття і породжує в поетичних натурах асоціації з цінністю життя, його вразливістю, минуцністю, любов'ю — з усіма категоріями духовності. Людина — символ спорідненості поезії та медицини. Людина — як фізичний суб'єкт у діяльності лікаря і як духовний об'єкт поетичної творчості.

Мене, як лікаря, завжди вражав і вражає незадовільний стан системи охорони здоров'я в Україні до й після розпаду СРСР, про що я почав писати, коли зникла вже небезпека втратити роботу, минув час діалогів зі службовими особами у «глухих» стінах. Спочатку це були мої «звернення до лікаря»: «Лікарю, будь інтелігентом» («Літ. Україна», 06.03.1988), «Лікарю, будь милосердним» («Агро», 17.02.1990), «Лікарю, будь громадянином!» («Радянська Україна», 18.04.1991), «Лікарю, заговори українською» («Укр. газета», 1993, ч. 8). Пізніше я писав про медицину в контексті культурно-політичного буття нації: («Розбудова держави», 1992, ч. 2), «Складова державотворення» («Мат. 4-го конгресу українців», Одеса, 1999). І далі продовжував...

Перед тим як підійти до дослідження поетичної творчості медиків України кінця ХХ-го сторіччя, згадаю про творчість українського поета ХVІІ ст. **Климентія Зиновіїва** — священика, церковного діяча, мандрівника, котрий писав здебільшого староукраїнською мовою, у поетичній формі втілюючи свої спостереження і роздуми. Переклад його творів (книга «Золоте чересло», 2005) здійснив сучасною українською мовою **Олександр Шугай**. Крім власних поезій Климентій Зиновіїв записував народні прислів'я. Приклад віршів на медичинську тему («Про хвороби» «Про кашель», «Про хвороби живота» і ін.):

**«Не дай, Господи, хвороб і зубних зазнати,
православних бережи всіх, Пречиста Мати»,**

«.....**будь-яка хвороба
чоловіку на землі – горе, не оздоба;**

«**Зовнішня і внутрішня – різні дві напасті,
Першу видно, другу — ні, бачити не вдасться...
Від хвороби живота умирають люди,
І дознавчі про таке свідчать відусюди.**»

Даних, що Климент Зиновійв був медиком немає, але поет вникав у почуття, переживання, у трагізм хворої людини, людини на грані смерті.

Після опрацювання єдиного знайденого примірника середньовічного твору і опублікування його як «Книги народних ремесел, звичаїв та побуту в Україні, писаних Климентом Зиновієвим, поетом кінця XVII — початку XVIII ст.» появилися позитивні відгуки в пресі: **А. Венцовський** («Літ. Україна», 18.03.2010), **Наталії Поклад** («Україна молода» 01.04. 2010), **Юлії Шатенко** («Слово Просвіти», 2010, ч.27).

Тісну спорідненість медицини і поезії спостерігаємо у творчості **Абу Алі Ібн Сіні (Авіценні)** (980—1037) — лікаря, поета, філософа, представника арабської культури. Переконалися в цьому можна на підставі публікації перекладу українською мовою його «Поєми про медицину» **М.В. Поповим** (кафедра іноземних мов Київського медичного університету; збірка «Вибране», 2005). Видано Національною парламентською бібліотекою. Тираж не вказано.

Заслужують уваги, вивчення та аналізу сучасні поетичні збірки поодиноких авторів, колективні збірки учасників ювілеїв, конкурсів. Я ж обмежуся збірками з моєї домашньої бібліотеки. Зрозуміло, що результат буде звуженим через цю причину, і можуть бути пропущені вірші, які присвячені медицині і займають місце в інших поетичних збірках. Свого часу багато такої літератури я віддав у Музей медицини (Київ).

Зрозуміло, що в поезії перш за все висвітлюється діяльність і психологія практикуючого лікаря-клініциста, рідше – діяльність лікарів допоміжних, супутніх спеціальностей (рентгенологи, лаборанти і ін.) та науковців, які усвідомлюють свою місію як цілителів, як осіб, що бережуть життя, працездатність людини. Об'єктом поетичного натхнення лікаря-клініциста є людина з її болем та стражданнями (фізичними і духовними), ізольована від активного життя, часто з передчуттям і страхом смерті. Не менше навіює поетичне мислення і створення поезії самоусвідомлення лікарем своїх обов'язків, оцінка власних можливостей допомогти і хворій людині, і своїм колегам.

У збірці «Рідна мати моя» — «Творчість працівників охорони здоров'я» (Черкаси, 2004 р.) — зібрана поезія і проза медичних працівників 24-х областей і міста Києва. Із семи областей (Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Луганська, Миколаївська, Херсонська, Черкаська) вірші представлені російською мовою. Безпосередньо медицині — жодного вірша, але зв'язок між материнською опікою, ласкою та доглядом за хворими незаперечно відчувається.

Збірка «Славлю професію свою» — «Літературна творчість працівників охорони здоров'я України» (Черкаси, 2005 р.) — презентує понад 70 авторів (жінок майже

вдвічі більше, ніж чоловіків). Вдвічі більше віршів українською мовою, два лікарі представили свої вірші українською і російською. Серед авторів понад 10 медичних сестер, 8 докторів медичних наук, серед яких проф. **Ф. Тишко** — автор гімну Національного медичного університету, який завершується:

**«Заради віри в майбуття
Девізом є і буде:
Людське здоров'я і життя
Оберігати довіку всюди.»**

Санітарний лікар **М. Московка** — активний громадський діяч — виразив сумнів щодо одного із сучасних реформаторських заходів:

**«Закриваються в селах лікарні –
Всі сумують, що ніде вмерти.»
І у нього ж:
«Можна знати все про світ,
Та ніхто не знає, як душу лікувати.»**

Лікар **М. Коструба** після закінчення лікувального факультету медінституту працював психіатром, невропатологом, очолював поліклініку (м. Овруч), був лікарем-консультантом у Монголії. Часто публікується в пресі з питань медицини, охорони здоров'я. Свій вірш «Пам'яті Миколи Амосова» завершує словами:

**«Хірург, письменник, корифей науки,
Він чисту совість мав і чисті руки,
Він ніс хреста великого й тяжкого,
Не вірячи ні в Біса, ані в Бога.»**

Лікар **В. Гаухман** — дермато-венеролог — займається поетичною творчістю зі студентських років, автор численних віршів російською мовою, в т. ч. у авторських збірках. Вірші ліричні, пародійні, гумористичні:

**«Есть внешние приметы медицины:
Стереотип — халат, фонендоскоп;
Хирурги — грубоватые мужчины,
В сомнениях наморщившие лоб.»**

Фельдшер станції швидкої допомоги **В. Євтушенко** (нар. 1962 р.) закінчив Білоцерківське медичне училище і факультет журналістики Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, член СП України, лауреат літературних фестивалів, автор кількох збірок гумору і сатири, переважно на медичні теми. Наприклад:

**«На прийомі терапевта
Скаржиться п'яничка:
— Розболілася печінка,
Мов сидить там шпичка!
Лікар хитро посміхнувся,
Бо причину знає:
— А горілочку п'єте?
— П'ю! Не помагає!»**

Зміст віршів приблизно можна передбачити із заголовків: «Сестричка в білому халаті», «Медична сестра», «Медична сестричка», «Медсестричка», «Операційна медсестра», «Лікар», «Лікар краще знає», «Лікарю на добраніч», «Хірургу», «Ви — лікарі», «Подвижникам в білих халатах», «Ода акушерам-гінекологам», «Незвичайний пацієнт» та ін.

Серед авторів збірки «Славлю свою професію» (2005) заслужене місце зайняла *Л. Єрмоленко* (нар. 1969), яка закінчила Білгородський університет (літературний факультет) і Український національний університет ім. М. Драгоманова, працює логопедом у Новгород-Волинській центральній районній лікарні. Публікується в періодичних виданнях, лауреат фестивалів літературної творчості. Медик у трьох поколіннях, тому її вірш «Прометей життя» починається так:

**«Цій дорозі не буде кінця на землі...
У двобої зі смертю крізь кров, біль та відчай
Повертають здоров'я й життя лікарі.
Так було і так буде, так є споконвічно!
І закінчується зверненням:
«Ви в двобою зі смертю до щастя живого.
Ви — на варті здоров'я й життя, лікарі —
Прометей життя, Зевси тіла людського!»**

Огляд збірки «Славлю свою професію» завершуємо словами автора — медичної сестри *Лариси Агафонові* (нар. 1960 р.):

**«В житті, напевно, кращого немає,
Аніж усі страждання подолати,
Нехай медицина розквітає
І буде вам не мачуха, а мати!»**

Лариса в перші дні народження разом з мамою була під загрозою смерті. Врятували медики. Особливо піклувалася ними медсестра Лариса, ім'ям якої мати з вдячністю назвала народжену доньку, котра з дитинства проявила поетичні здібності.

У збірці «Повіки слався, жінко» (Полтава, 2008 р.) підведено підсумок II обласного конкурсу на кращий поетичний твір медиків Полтавщини. Серед понад 100 віршів 44-х авторів 6 адресовано медичній сестрі. Вірші 10-ти авторів — російською мовою, 4-х — українською і російською.

Медсестри — патріотки професійного покликання — славлять свою професію. Старша медсестра *Т. Калугіна*:

**«Твої руки чутливі
І чиста душа,
Ти для хворих жива
І цілюща вода».**

Молодша медсестра *М. Микитенко*:

**«Вдячність все життя ношу
Медсестричкам, лікарям,
Що допомагають завжди нам».**

Головний лікар Семенівської райлікарні *А. Назаренко* дякує співробітникам:

**«Колеги — сестрички і няні —
За працю вклоняюся Вам!..
Ви там, де біль, тривога і журба,
Де надія літає на крилах,
Де кінчається світ і дороги нема,
Й до життя прокидається сила.**

Фармацевт *Людмила Решетченко* виступила з «Величальною» на честь лікарів в збірці «Тебе, медсестра, посвящаю!».

Лікар *Зоя Фесенко* свій вірш «Медична сестра» завершує:

«Будьте, сестри, завжди молоді!».

О. Сиченко у вірші «Лист лікарю» дякує лікарці-педіатру, яка лікувала його в дитячому віці.

У збірці поезій «Росяне намисто» (Полтава, 2004 р.) головний лікар обласного лікарно-фізкультурного диспансеру *П. Шейк* опублікував вірш-пісню «Кохана» та вірш «Першотравень»:

**«Прапорів вогняних в'ється полум'я
І весняних квітів розмай.
Це весна нам дарує знову
Першотравень, що нас поєднав».** (01.05.2001.)

Вірш «Україна живе!», датований 08.08.2004 р., закінчується так:

**«Українською мовою творимо закони ми
І Україна держава живе!»**

Із 78-и віршів у збірці медиків — жодного про медицину, про хворобу, зате у заголовках 8-ми віршів — «коханя».

У Дрогобичі періодично видають альманах «Гомін Підгір'я». Була можливість переглянути тільки 11-й випуск (2010). У збірці поезії двох медиків: *Мирослави Данилевської-Милян* (лікар, автор 4-х збірок поезії, член Української асоціації письменників), та *Василя Кобилюха* (закінчив Львівський медінститут і Університет ім. І. Франка, автор наукових праць, в т. ч. і в галузі української літератури). Чи в поетичних творах останнього простежується тематика медицини — невідомо. Потрібно взяти ширше його творчий здобуток.

Публікують поетичні твори медиків у «Гуманістичному віснику» — щорічному, багато інформативному виданні. У 2008 р. там опубліковані вірші медиків: *В. Пугачова* — лікарка; *З.-Т. Масного* (нар. 1943) — кандидата медичних наук, доцента Львівського медичного університету, активного громадського діяча, автора шести збірок поезії; *М. Богачова* — автора збірки віршів «Посвята в орачі» (2000), якому минуло 75 років; *Б. Трача* (нар. 1936) — кандидата медичних наук, з широким полем діяльності; *І. Трача* (нар. 1953) — автора 10 поетичних збірок, який від 1988 року живе в Німеччині, пише українською і німецькою мовами; *І. Гентоша* (нар. 1957) — медика-науковця, який закінчив Львівський політехнічний інститут і працює у Львівському науково-дослідному інституті медичної апаратури (опубліковані його пародії на вірші численних авторів); *Надії Борщ* (нар. 1933) — авторки збірки дитячих віршів «Оксанині світанки» (1999).

У збірці З.-Т. Масного «Моя молитва» (2006) переважає морально-релігійна тематика з відповідними епіграмами і таким кредо:

**«Щасливо думаєм, як жити,
А варто було б зрозуміти,
У чому сенс життя на світі,
Для чого маємо ми жити».**

Назви розділів і циклів поезії збірки «Три обереги» (2002) відображають зміст віршів: «Коханий», «Усміхнемось, друзі», «Релігійні мотиви», «В піснях тих і радість

і сльози» та ін. Вірші — розумні, зрозумілі, читаються і сприймаються легко та із задоволенням. Про спеціальність лікаря та його щоденні турботи не згадується.

У «Гуманістичному віснику» 2009 року — поетичні спроби лікаря, громадського діяча **С. Нечаєва** (нар. 1963). У цьому ж віснику 2011 року знайшлося місце і для медика **В. Пугачова** (нар. 1937). У вірші «Екологічний біль»:

**«Об'єднавшись, переможемо навіть СНІД,
І таким чином продовжимо родовід»**

.....
**«Реанімація — це те,
Що вкрай потрібно Україні:
Країна наша розцвіте
Й пісні полинуть солов'їні».**

Переважають гумор, сатира: «Із санаторської суржикіани», «Пісня відпочиваючого в санаторії «Псьол»», але немало й тонкої лірики. Збірки «Думи мої, думи...» (2007): «Імпульси з неба» (2010) починаються віршами патріотичного змісту і завершуються російськомовними. Наприкінці обох збірок: «Отзыв о прочитанном» філолога, мовознавця Котивец Маргарити Ивановны.

«Гуманістичний вісник» 2006 року за обсягом втричі менший, ніж наступні. Знайшлося місце тут для поезій **І. Трача** (переважно патріотична лірика) на відзначення 70-річчя **Богдана Трача** як шеф-редактора «Гуманістичного вісника».

Лікар **Л. Рудавська-Вовк** народилася в м. Самбір на Львівщині, де навчалася в школі, а потім у медучилищі. Працювала медсестрою, навчалася у Дніпропетровському медінституті. Завершила вищу медичну освіту в Казахстані (Актюбінськ), куди переїхала у зв'язку з сімейними обставинами. Згодом повернулася в Україну. Медицина й поезія — сенс її життя. Авторка 6-и поетичних збірок. У збірці «Іду на клич земного водограю» (1995) більшість віршів на патріотичні теми («Звідки взялися запорожці», «Стрелецькі могили», «Голод на Україні 1933 року» і ін.). Медична тематика — у розділі «І тоне сміх у пеклі плачу»: «Хвороба», «СНІД», «Алергія», «У реанімаційній». Вірш «Медикам» (у розділі «Роздуми») завершується так:

**«Через агоній страх і радість воскресіння
Проклався твій тернистий білий шлях,
Крокуєш день у день ти символом спасіння
Забувши лік у втомлених літах».**

З деякими колегами-поетами я був знайомий через подаровані ними збірки власних поезій з дарчими автографами. З **В. Коротичем** (нар. 1936) познайомився в інституті клінічної медицини ім. М.Д. Стражеска (тодішня назва): він — лікар, я — аспірант. Подарував мені збірки «Запах неба» (1962), «Вулиця волошок» (1963), «Поезії» (1967). Передне слово до останньої написав поет **Абрам Кацнельсон**. Пряме відношення до медицини мають деякі вірші збірки першої із згаданих:

**«Лікарі сивіють...
Справа в тому,
Що за багатьох вони живуть».**
В іншому вірші:
**«Ви не знаєте, як це приємно
На вулиці міста
Колишніх хворих стрічати».**

Майстерний вірш «Операція». У вірші «Біографія» — сумнів щодо «витрати часу» на поетичну творчість:

**«І я пишу
Поєми та рецепти —
Поетолікар, лікарпоет.
Фатально на мої впливає справи
Така робота.**

.....
**Пегас веде Асклепія в дорогу.
Двома шляхами
Йду відразу я».**

Наведу приклад його «переконань» як українця. У вірші «Україні»:

**«Життя Тобі простягаю
Зі сміхом, трудом, сльозами.
Візьми!..»**

Один із моїх колишніх студентів **Валерій Чмир** (1947–2017) — один із активістів Всеукраїнського Лікарського Товариства (ВУЛТ) — творив у прозі і в поезії. У збірці поезій «Втрачений ренесанс» (2000) записав:

**«Кохання, безперечно, як і спрага,
І завжди несподіване, як смерть».**

Пізніше став кандидатом мед. наук, доцентом. Серед його віршів не зустрів присвячених медицині.

Моїм колегою-лікарем, колегою-депутатом Верховної Ради України 1-го скликання був кандидат мед. наук **Мирослав Мотюк** (нар. 1956). Він подарував мені збірку своїх поезій «Мелодія мовчання» (2008) зі зворушливою післямовою **П. Сороки**: «Автор цієї збірки — прихильник реалістичного письма, від суворой правди життя він не відступає...; ... це громадянська лірика, але лірика великої напруги і високого звучання, без голої риторики і тріскачої патетики...». Тему медицини медик-поет, медик-депутат обминув.

Дуже шкода, що на збірці поезій **Євгенія Ліщук** «Дорогою птахів» (1991) не розібрати, чий підпис під присвяченим мені автографом: «... дарую вірші бувшої моєї студентки, якій я допоміг стати кандидатом медичних наук та сприяв у 70-х роках видати їй першу збірку віршів. Київ, 02.02.1995». Щирозадушевна передмова до збірки **Є. Свєрстюка**: «Нині це рідкісний скарб — така щирість і безпосередність, такий справжній ліризм, така повнота почуттів у кінці ХХ віку».

З її поезії «Ніч над хворим»:
**«... сиджу всю ніч над важко хворим —
У білому уся, немов зима.**

.....
**... Пекуча ніч, нема, нема їй краю!
Та ось вже пульс, неначе ручай!..**
.....
**... Поглянув хворий — відступає горе.
За мною правда — я перемогла!».**

У вірші «Реанімація»:
**«І знов — життя! Та лікар не спочине,
З чола змахнувши неслухняний піт».**

Була прихильницею фітотерапії:

**«А як почне в моїм житті смеркати
І за межу останню відійду,
я все-таки, щоб людям помагати,
Цілющою травинкою зійду...»**

Немало щиро патріотичних віршів: «Дихаю рідною мовою», присвячені **Т. Шевченкові, І. Франкові** та ін. У 1977 році вийшла збірка **Євгеній Лещук** «Танцюю з вітром» із перекладами віршів польською мовою (19 віршів): лірика, драматизм, оптимізм, християнське примирення з долею. У 1996 р. Є. Лещук – лауреат міжнародної премії «Молодь і поезія». За її віршами Львівська телестудія створила два телефільми: «Піснями радість дарувати» (1988) та «Уклін Україні» (1992).

Автор передмови **Б. Демків** до збірки лікаря **Д. Чубатої** (Тернопіль) «Триєдність» (1999) заявив, що «*вже стало етичною нормою, чи, навіть, законом, що серед поетів багато медиків, а серед лікарів – багато поетів.*» Дарія Чубата свою творчість присвячує друзям, знайомим, Батьківщині. Автор численних публікацій у пресі, активна учасниця громадянських акцій (конгреси СФУЛТу), ювілеїв. Не забуває про колег-лікарів, про що свідчить її вірш «Колегам»:

**«Земний уклін тобі, повага і хвала
За всі безсонні ночі й дні в тривозі,
І за врятовані людські життя!
Нехай щастить тобі на цій святій дорозі.»**

У збірці «Життя» (1997) лікаря, депутата Верховної Ради України 12-го скликання **А. Матійка** (нар. 1947) вірші з екскурсами в історію, про недолю людини, і – нічого про медицину. І лікар **Ю. Корсак** у цій збірці «...І світить зорею сльоза» (2004) не приділив уваги медицині. Обмінував медицину й лікар **Л. Загордонець** у своїх збірках «І поклявшись небом і землею», «І щастя мав би я» (обидві 1997 року). У першій — 2 вірші зі словом «лікарня» в заголовку, але лікарня тут — просто місце зустрічі без зв'язку з хворобою, з персоналом. У другій збірці – ні слова з медичним змістом. Поетичність віршів відзначив у передмові до першої згаданої збірки **М. Луків**: «*Леонід Загордонець – автор шести книжок лірики. ... митець громадянського звучання, більшість його віршів одверто публіцистичні, сповнені високого патріотичного пафосу, народжені з любові до отчого краю, пройняті тривогою за долю України та її народу.*»

Перша збірка віршів кандидата мед. наук, доцента **Василя Михайлищука** (нар. 1943) «Лабіринти душі» вийшла 1998 року. Понад 10 віршів уже стали піснями.

Присвята, зміст — родина, любов, природа, побут:
«я на світі живу, бо поезії слово ціню».

Лікар **Євген Товстуха** — відомий фітотерапевт — автор поетичних збірок «Краплина вічності» (1997), «Вона» (1998), «Надходить осінь», у яких є і патріотична лірика, і філософська, і інтимна.

Лікареві **О. Болехівському** (1925–2011) довелося пережити кілька етапів «визволень» Галичини: від поляків Сталіним, від «червоних» Гітлером, від фашистів знов комуністами. Останні «визволителі» «перевиховували» його в Сибірі від 1948-го року до смерті Сталіна за зв'язки з УПА, українським підпіллям. У єдиній поетичній збірці

1998 року — вірші «Рідним і друзям», «Дітям», поема-спогад «Хресна дорога», у формі віршів — про історичні пам'ятки Києва. Про свою буденність, про обов'язки як лікаря у збірці не Болехівський не згадав. 28 років (до кінця життя) він працював у моєму рідному Рогатині.

Рогніда Сендецька (нар. 1931) — лікар-онколог, кандидат мед. наук – дивує громадською активністю і не меншим талантом поета. Невтомна в організації ювілеїв, мистецько-художніх свят. Вірші — змістовні, присвячені людям, ювілеям, історії, культурі, особистостям України. У збірці «Барвінкові переплети» (1998) 15 розділів, назви яких дають уявлення про багатий зміст.

У поетичній збірці «Тернові страждання і радості» (2004) включно з розділом «Вірші моєї доньки» знайшлося місце для віршів, що відповідають тематиці та ідеології медицини. У вірші «Гімн здоров'ю» **І. Фостій** — звернення до дитини:

**«Пам'ятай: без коріння все в'яне!
То ж пускай його в рідну землю!
Хай світлиця батьківська зостане
І джерельна рідна криниця.»**

Вірш «Хірургу» завершується так:
**«А ти, хірург, будь чистим до кінця,
Щоб совість твоя була прозориста...
Щоб ласки заслужив у Всевишнього Вітця,
Життя Твого дорога буде чиста.»**

За матеріалами путівника-довідника **Людмили Проценко** «Київський некрополь» із поправками автора». (це повна назва) складений іменний покажчик з біографічними даними видатних людей, похованих на київських цвинтарях. Серед 136-и похованих 5 медиків: **Демич Ф.Г., Захаржевський В.П., Рудиковський Є.П., Тесленко О.К., Яновський Ф.Г.**

Лікар **Я. Кремінський** (нар. 1937) — кандидат медичних наук, доцент Луганського медичного інституту – здавна пише вірші (збірка «Сказати людям виникла потреба» (2002)). Здобувши ступінь доктора та звання професора, він продовжує творити, вірний своєму покликанню лікаря, цілителя і поета. Автор понад 10-и поетичних збірок, член СП України.

Медична тематика віршів різна, що видно з назв: «Крик немовляти», «Я – лікар», «Студенти-медики», «Після операції», «Швидка допомога», «На чергуванні», «У перший рік лікарювання» та ін.

Деякі приклади його поетичних замальовок про лікарів:

**«Єдина насолода й втіха,
Що ти — єдиний справжній лікар –
Не маєш права падать ниць».**

.....
**«Сьогодні безнадійно хвора
Смертям на зло на ноги стала».**

.....
**«Яка важка постійна ноша
То ж диво з див – життя людське».**

.....
**«Хай девізом цього віку
Буде дружба — не багнет.
І в поеті кожному — лікар,
В кожному лікарі — поет»**

У віршах професора **Я. Кременського** відчутні мотиви патріотизму, любові до рідного Поділля («До українок», «Святитиму я Україні» та ін.):

**«Був з дитинства я вчарований
Українськими піснями».**

Поезія **Володимира Войтенка** — доктора мед. наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки, лауреата Державної премії України — заслуговує уваги та оцінки літературознавців через вишукану і словесно багату форму, психологічне проникнення в життєві події. Поетично ди-хають його нариси-спогади в збірці «Ремінісценції» (2004), відчувається ерудованість автора. Із доступних мені двох його книг медична тематика проглядається у збірці «Все-світній вертеп» (2004). На 4-х сторінках у поетичній формі тема медицини — «У лікарні»: «Рефлексія», «Харчоблок», «Ветеран», «Дама», «Хроніка тижня», «Перед випискою». Найчастіше вірші написані в розповідно-описовій формі про персоналії, події, іноді — про себе:

«...медична тема мила звучанням корисних порад»
.....

**«... в серці потаємний схлип, бо мушу скніти вдома,
бо не пускає втома, бо зовсім невідома
пора одужання»**

(«Екссес»).

**«Вертається земний вантаж —
Це правильна й корисна втома.
На ЕКГ росте вольтаж —
пора, пора мені додому».**

У вірші «В лікарні» — відчуття самотності, суму, пригнічення. Бо лише:

**«На стелі повзає тарган,
Сусід в палаті — уркаган,
Сестра палатна — янголя...»**

В опублікованій поезії **В. Войтенка** є вірші і патріотичного змісту: «Малоросія», «Ода большевикам України»:

**«У судний день на большевицькім кладовищі
Я вам у головах посію кропиву».**

Заслуговує уваги звернення професора-поета у вірші «Плач» (зб. «93 вірші», 1997):

**«Не гнівись на мене, Україно,
Що не знаю мови і пісень,
Що забув, як пахне конюшина,
Що забув, як пахне житній день.»**

Добре вже те, що згадав.

Із російськомовних медиків-поетів, членів УСП, одним із перших можна назвати **Юрія Фурманова** — хірурга, доктора мед. наук, професора, заслуженого діяча в галузі науки і техніки України.

Проза його присвячена переважно спогадам. А поетичний настрій автора передається в одному з нечисленних українських віршів у збірці «Центростремительность любви» (2010):

**«Життя принишло навкруги,
В асфальт укатано навів
Дитинства спогади та мрії,
Сторіччя інше, інший лік,
І сподівання, і надії».**

У цій же збірці його вірші українською мовою «Кіеву», «Пам'яті О. Шалімова», «І.І. Гуку», «Весь Відень з вікон...».

А вірш «Весна» російською:

**«Работой нужной, отвлекаясь, живем
И в плен печали не сдаемся живьем».**

Юрію Фурманову вдалося у поетичній формі представити стан медицини та охорони здоров'я в Україні. Назви віршів красномовно говорять про занепокоєння автора цією проблемою: «Украли медицину», «Бизнес-медицина», «Исцелите медицину». У розділі «Больничный цикл» збірки «Напряжение души» 13 віршів присвячено медицині: «Сестрички», «Палата», «Стационар», «Слава врачам», «Излечись сам» і ін. Окремі рядки віршів дуже інформативні. Наприклад, у вірші «Сестрички» говориться: «одна на пять палат»; «устала милосердная сестра», «больные влюблены в своих сестер», «бывают доктора любвеобильны», «а медиков позорная зарплата». І знов про оплату праці лікарям («Трудные моменты»): «Не нарекай, скорей молчи, у нас подвижники врачи».

У вірші «Больничное»:

**«Теперь лечение в цене.
Набор лекарств так примитивен,
Зато уходят сотни гривен
И наживаются аптеки».**

І знов про стан науки в країні:

**«В стране, где больше нет науки,
Увы! Решения легки,
Коль правят миром дураки,
Не лучшая среди идей —
Любить собак, но не людей».**

Про жадливі стан системи охорони здоров'я у вірші «Б.М. Тодорову»:

**«Сплошное охрещение
Все здравоохранение,
Взорвать бы эту гниль,
Чтоб полетела пыль:
Борись и не беги,
Чинушам чисть мозги».**

Пересторогою звучить заклик поета українською мовою у вірші «Зневірення» (зб. «Напряжение души», 2017):

**«Нам не завадят бідність і війна,
Народу волю треба дать сповна,
Він розбереться, де чия вина,
Подяка друзьям, врагам — хана!».**

Не обходить Ю. Фурманов питань політики (вірш «Советские»):

**«Страной управляют советские,
А это проблемы не детские.
.....
Они — комуняки по сути,
А их воплощение — Путин».**

Ще один поет з медичною освітою — **Олександр Торхтин**. Доктор медичних наук, заслужений лікар України. Ще у 1999 році вийшла його пошуково-наукова праця «Діагностика, реабілітація, ефективність».

У п'яти поетичних збірках (1997 1998 2000 2003, 2004) О. Торохтин намагається в поетичній формі говорити про проблеми медицини, висвітлювати мистецькі та громадські питання. Оцінює сучасність символічно, переважно зі зневагою, та розчаруванням. А прямих згадок про медицину мною не знайдено.

Зі збірки «L» українською мовою:

**«Ми,
Боже, вільні –
божевільні!
О, Боже, –
Вільний,
божевільний».**

**«Невже дійсно
Світ неволі
Нашій Долі?
Ні! Доволі!
Йдем до Волі!»
Подивляє гра слів.
І разом не втрачається смисл».**

Викладений вище матеріал — це підсумок огляду поетичної творчості медиків.

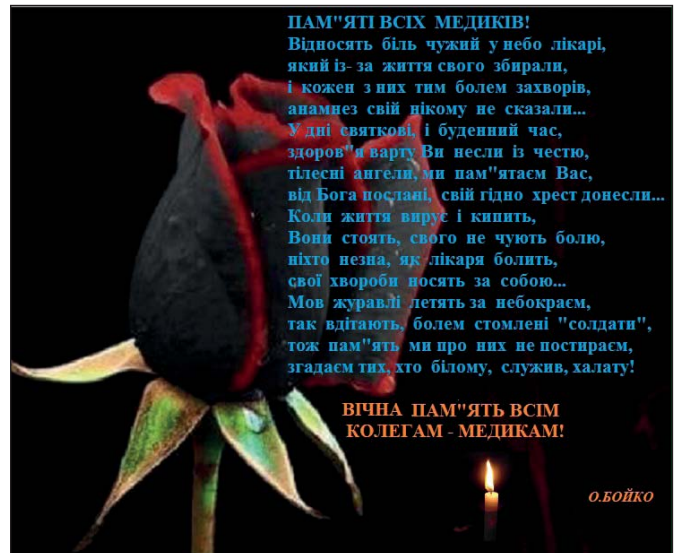
Розглянуто 8 колективних та 15 авторських поетичних збірок, в яких понад 45 авторів — медики, переважно лікарі, в т. ч. понад 10 з науковими ступеннями і званнями, немало медичних сестер. Майже у всіх збірках вірші переважно суспільно-патріотичного змісту.

Медична тематика в поезії медиків найчастіше адресується медичним сестрам, лікарям. Зміст більшості віршів проглядається в їх заголовках: про лікарню, лікарняну палату, про медичне чергування, зрідка — про недопустимо низьку зарплату лікарів, про їхню перевагою, розчарування. У розглянутих збірках дев'ять поетів-медиків не згадують про свою професію, якій присвятили своє життя. Може, тому що про свої обов'язки як медиків вони висловилися в інших публікаціях. Вважаю, що патріот своїй професії, якщо він патріот і тим більше — поет, не повинен пропускати нагоду заявити про себе як про медика, медика-поета в кожній із збірок.

Доцільно порозмовляти з поетом-медиком після ознайомлення з усіма публікаціями його творів і встановленні відсутності медичної тематики. Чому він не знаходить можливості озвучити в поетичній формі медичні проблеми взагалі діяльність медика зокрема? Чи професія для нього — лише сіра буденність, а не джерело поетичного натхнення?

Форма та зміст творчого поетичного жанру в широкому історично-часовому просторі відтворюють характеристики епохи, рівень медицини як сфери пізнання (науки) і допомоги людині, як моральність, добротність суспільства. Російська мова, а не рідна українська в творах українських поетів-медиків також є свідченням залежності протягом минулих століть. Чекаємо осучаснення...

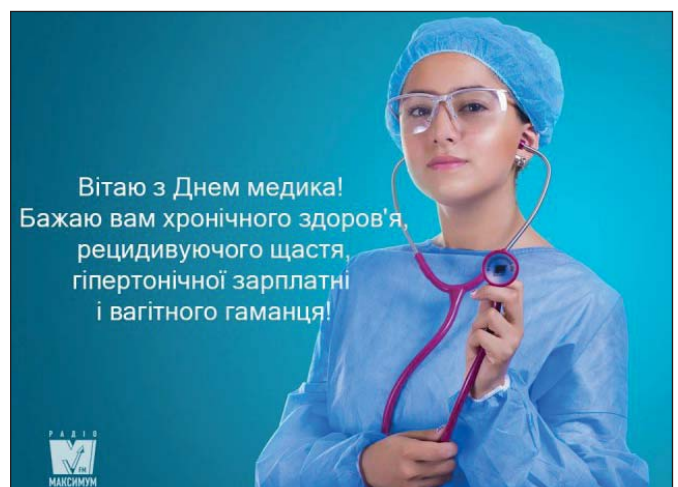
Тема «Медицина і поезія. Поезія і медицина» заслуговує широкого наукового дослідження літературознавців, істориків, медиків. ■

Тернопільські студенти-медики запрошують на арт-терапію

Студенти Буковинського ДМУ - учасники літературно-музичної композиції «Поезія єдне серця» 21.03.2018

ДВІ КУЛЬТУРИ

Богдан Кияк
канд. фіз.-мат. наук,
доктор екон. наук,
провідний
науковий співробітник,
Центр інновацій та
технологічного розвитку,
м. Київ

Назва цього нарису запозичена в **Олександра Боргардта** (03.02.1919 – 05.08.2002) – відомого українського науковця-фізика, есеїста, графіка, перекладача, культуролога. Його багатогранна творча діяльність – це широке коло професійних інтересів напрочуд обдарованої, широко освіченої людини, не лише як доктора фізико-математичних наук (тут і гравітація, і елементарні частинки, і квантова теорія поля, і космічні промені), а й непересічного гуманітарія: його перу належать такі книги, як «Бич божий», «Російська зона», «Дві культури», «Аналітична історія України» у трьох частинах.

Бажаючи отримати більше інформації про автора цих видань раджу звернутись до його сторінки у Вікіпедії, а також до публікації наукознавця **Василя Шендеровського** «Нехай не гасне світ науки» (К.: Видавничий дім «Простір». 2011. 346с.). А **Людмили Цимбал** і **Ярославу Базалію** завдячуємо за статті у журналі «Світогляд» (№3. 2012. С.52–55) «Незабутній професор Боргардт» і «Про фальшиву історію» (авторський текст Олександра Боргардта, Донецьк, 2002). Побратими по науковій співпраці просять у читачів вибачення за «невну запальність викладу» у працях Олександра Олександровича, яка компенсується його величезною дослідницькою роботою. Мусимо також принагідно заперечити занижену авторську самооцінку (наукове товариство протилежної думки). Про це читаємо у белетристичних спогадах О. Боргардта «Остання ніч Гекати», які він озглавив «Записки зайвої людини», де заявив: «Як уже попередив, моє життя не рясніло подіями, а більше проходило в мені самому. А тому й не дивуйтеся, як у своїх спогадах я ходитиму більше не дорогами моїх ніг, а радше стежками моїх думок. Минуле – це чудовий і розкішний смітник наших сподівань і надій. Пориемось у ньому...».

Не буде зайвим кількома рядками розповісти про його славний родовід і появу в Україні сімейства патріотів з екзотичним прізвищем Боргардт. Дід О. Боргардта **Йоган Боргардт**, швейцарський німець, народився у 1830-х роках у родині спадкового зброяра. Доля привела його на Кавказ – воювати за свободу на боці **Імама Шаміля**. Після поразки повстання швейцарця схопили, але стратити разом з іншими не наважились. Він залишився в імперії, одружився з українкою Пелагією Тимофіївною і з часом оселився в Миколаєві. Батько Олександра **Олександр Іванович Боргардт** – професор-біолог, академік ВАСГНІЛ – був взірцем для свого єдиного сина і, мабуть, встиг сформувавши його світогляд. Обидва були відданими Україні та її символам.

Після цього невеличкого вступу зосередимося на одній із найяскравіших публікацій О. Боргардта – книзі «Дві культури», яка вперше вийшла двадцять років тому накладом всього сто примірників завдяки підтримці друзів-співробітників Донецького фізико-технічного інституту імені О.О. Галкіна НАН України. В авторській анотації зазначено, що це є спроба співставити і порівняти «великую русскую»

Олександр Боргардт

та «провінційну і занедбану» українську культури. Шляхом логічного аналізу, в гострій публіцистичній манері автор називає все власними іменами.

Акценти розставлені автором уже на самому початку – у вступі сказано, що «ворогом №1 Російської імперії впродовж трьох сторіч була захоплена нею Україна... Викорінювалися мова і культура. За 280 років російської військової окупації України проти її народу застосовувалися кампанії масового терору, геноциду та штучного голоду».

А ще широка пропагандистська агресія, ціллю якої є: «довести всьому світові, що жодної України взагалі немає й ніколи не було, є лише «южня окраїна Росії»; довести, принаймні, що нема й не було жодного українського народу; що нема й не може бути жодної української культури, а значить – і української мови. Проте ми, аборигени – народ древньої високої культури, від нас заселювалася Європа, а не навпаки».

Авторський аналіз ситуації розпочинається цитатою **Альберта Швейцара**: «На очах нашої історіографічної вченості з'являється вигадана історія для народного вжитку, де діловито обґрунтовуються національні та релігійні упередження. Наші шкільні підручники історії – то розплоджувачі історичної брехні».

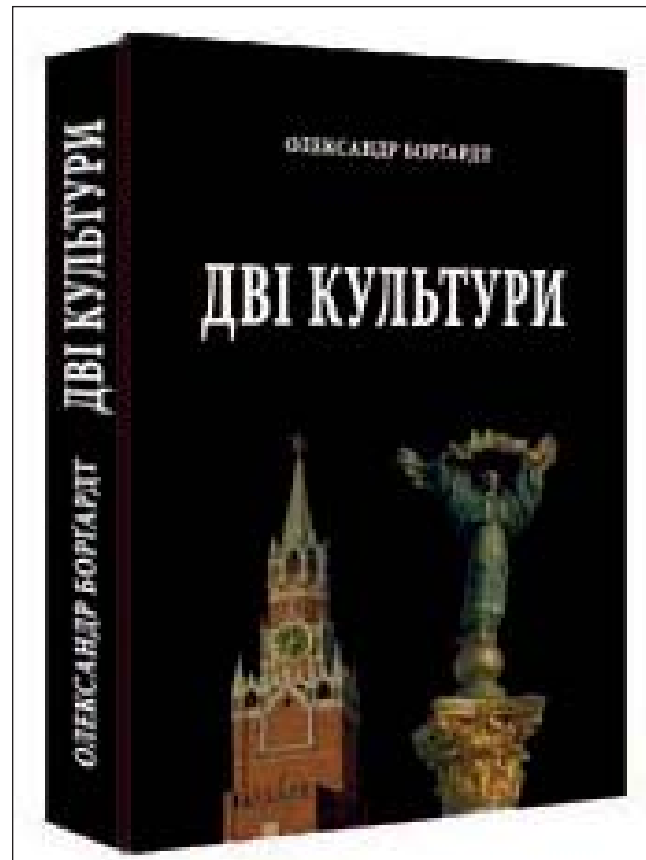
Потрібно дати хоча б гранично стислий начерк історії як України, так і Росії. Остання є державою недавною – вік її під цією назвою не налічує й повних трьохсот років. Перед тим вона називалася Московією, але й ця державність не доходить і XII-го століття. Отже треба починати з України, древність якої прослідковується в глибинах часів.

Десь за сім сторіч до н.е. в Україну приходять скити. Це були германські народи, готи та алани, що прийшли із-за Дону. З часом у Скитії відбуваються нові зміни: зі сходу на землі поміж Дніпром та Доном приходять сармати, угро-тюрки: гуни, мадяри та авари. Скитія швидко християнізується. Александрійський єпископ **Тертуліан** (160–241р.) вважав її навіть християнською країною.

Готи прийшли в Україну, дещо потіснивши балтів. Готська епоха змінила наш етнос, зробивши з балтів (родичів латишів і литвинів) балто-германів – основу майбутнього слов'янства. Війна, що спалахнула 375 р. між гунами лівого берега Дніпра та остроготами правого, об'єднала Україну, перетворивши її на наддержаву Європи майже на півстоліття – великий Гунський каганат. Військовий геній гунів, переможець остроготів, аланів та візіготів хан **Белембер** був обраний 378 року представниками всіх народів та станів України головою нової держави каганом (ханом ханів). Столицею нової держави Белембер обрав Київ, який з невеликими перервами був столицею країни аж до 1240 року. Вершина могутності Гунського каганату – за великого **Аттіли**, передчасна смерть якого в Етцельбурзі 453 року створює серію невдач, а терени Гунського каганату звужуються до розмірів України та Дакії. Попри це ромейська данина продовжує надходити з Візантії.

Епоха Великої Гунії знову змінила нас – тепер ми не тільки індо-європейці, балто-германи, але ще й угро-тюрки. Вона збагатила, природно, лексику нашої мови. Гунська епоха створила нашу сучасну козацьку культуру. Фольклорні кінні козаки – це майже такі ж люди (одежа, зброя), які були римських легіонерів під Цезумором, ходили з великим Аттілою до Парижа та Риму, бо «для кінських ніг не буває далеких доріг». Змінюються люди, зношуються одяжі, але вічне й нетлінне, що полишили нам наші предки, це – трудолюбство та інтелігентність, толерантність та гуманність, культ волі та людської гідності. За аварських часів проходить інтенсивна етногенеза та злиття балтів, готів та гунів в єдиний український народ з єдиною українською мовою.

Історія – це частина культури, і в цьому відношенні українська історія, хоча й прикайданена здавна до історії російської, на голову вище останньої. Літописець **Нестор**, згадуючи русь як окремих народ поруч зі слов'янами, відмічає, що мова в них одна – слов'янська.

Але на самому початку такого єднання між ними не було, і не випадково араб **Ібн Даста** прямо писав, що «*русь продає до рабства слов'ян*». І коли руси та їхні князі захопили владу у Києві, вони не принесли туди практично ні мови, ні культури, а також і нових генів. Якщо щось і принесли, то хіба ідею работоргівлі та її супутника – ксенофобію, які процвітали потім у північних колоніях.

Перші слов'янські поселення на теренах теперішньої Росії, за всіма даними сучасної науки, відносяться до часів князя **Володимира** (980–1015). Це Муром, Володимир, Суздаль та інші північні князівства, тодішні колонії Києва, залежні від нього. Вони закладаються на північному сході між Окою та Волгою, там, де живуть угро-фінські народи весь та мурома, які поступово просуваються на захід до околиць Москви. Потрапивши в домен угро-фінів, прийшли зазнають впливу їхньої культури, переймають чуваські «*кокошніки*» та мордовські «*сарафани*». Утворюється з часом новий народ, що має лише далеке відношення до аборигенів України.

Київ намагається втримати північні колонії, але 1169 року суздальський князь **Андрей Боголюбський** захопив, пограбував і спалив Київ – «*мать городов русских*». Тотальну агресію та пограбування всього континенту майбутня Росія починає з пограбування, так би мовити, рідного гнізда. З того часу й треба вести відлік нової північної, згодом – московської та російської державності. Новий етнос, що склався на півночі, настільки не мав почуттів до своїх «*родичів*» на півдні, що коли вони 1223 року намагалися зупинити монголів маршала **Субедея** на Калці, жодного воїна з півночі там не було.

Авторитетний російський історик **В. Ключевський** стверджував: «*Історія Росії – це історія країни, яка колонізується. Область колонізації в неї розширювалась разом з її державною територією. То падаючи, то піднімаючись, цей столітній рух продовжується і до наших днів*». А розглядаючи та оцінюючи російську культуру, російський філософ і публіцист **П. Чаадаєв** писав: «*Одинокі у світі, ми світові нічого не дали, нічого у світі не взяли, ми ні в чому не сприяли рухові вперед людського розуму, а все, що дісталось нам від цього руху, ми спотворили...*». У розділі «*Чужими руками*» Олександр Боргардт підкреслює дві ґрунтовні особливості, що відрізняють російську культуру від культури української. По-перше, на «*особому путі Росії*» її культура є імперською, а значить зроблена, головним чином, не російськими, а чужими руками. А по-друге, то її ксенофобія.

Хай тепер читач поміркуює, що залишиться від російської літератури, якщо вилучити з неї українців: **М. Гоголя**, **В. Короленка**, **А. Ахматову**, **Д. Мережковського** та **М. Бердяєва**; або напів українців – **В. Маяковського** та **В. Хлебнікова**. Можна би назвати ще багато інших. Стосовно М. Бердяєва – прямих доказів нема, проте його рідний брат **Сергій Бердяєв** (1860–1914) був відомим українським (і російським) поетом. Прочитуємо фрагменти його вірша «*На чужині*»: «*...Земля кацапська – проклята тюрма... На Україну б полетів мою!*». Замовчування того, кого не любиш, не бажаєш знати, та кого не хотів би ні чути, ні бачити – старий російський прийом. Російська культура поводить себе не гірше від імперського окупанта: що награбував, що присвоїв, а що є небажане, що присвоїти не можна – знищив.

Ще одне зауваження з приводу російської літератури: «*Як не страшно сказати, вся наша «великолепная» література, по суті, страшно недостатня і неглибока, вона прекрасно «ізоображає», але те, що вона малює, аж ніяк не чудесне і навряд чи вартує цього майстерного показу. XVIII століття – це все «допомога уряду», сатири, оди – все; Фонвізін, Кантемір, Сумароков, Ломоносов – це все. XIX ст. у золотій фазі відтворило поміщицький побут... Це, по суті, нікому, окрім росіян, нецікаво» (В. Розанов. Сочинения. Москва. 1990. с. 43–44).*

Російську космонавтику прийнято починати з народовольця **М. Кибальчича** – корінного українця, який був стурбований не стільки «*освобожденієм Росії*», скільки звільненням України від цієї останньої. Щодо російської космічної ідеї, то її виводять від поляка **К.Е. Ціолковського** (1857–1935), який був із роду злегка сполячених українців, котрі вели свій рід від гетьмана **Северина Наливайка** (брат Костянтина Едуардовича навіть підписувався подвійним прізвищем – **Ціолковський-Наливайко**). Нова епоха знань у цій галузі пов'язана з іменем українця **Юрія Кондратюка** (Олесь Шаргей, 1898–1942). Вихід корабля на місячну орбіту, спуск та повернення спеціального модуля – були використані технічні ідеї Кондратюка, який загинув 1942 року у «*народном ополченні*» під Москвою. Сформоване маршалом **Жуковим**, недосвідчене, погано озброєне, воно призначалося, головним чином, для нищення інтелігентів, у тому числі й українців, яких особливо не любив генерал.

У ракетній індустрії після війни були зайняті переважно українці: **С. Корольов**, **А. Люлька**, конструктор ракетних двигунів **В. Глушко**, винахідник крилатих ракет **В. Чоломій**, ракети будували **М. Янгель**, **М. Будник**.

Як Росія починається з українських колоній на півночі, так само російська класична музика завжди спиралася на музичні традиції України, на багатства українського музичного фольклору. Починається вона, навіть офіційно,

з трьох українських композиторів – *М. Березовського, А. Веделя та Д. Бортиянського.*

Коментар стосовно російської ксенофобії розпочинається з тлумачення слова «ксенофобія», що в перекладі з грецької означає «страх чужого». З часом фобія стає ненавистю, і в цьому більш широкому сенсі її розуміють як ненависть до всього чужого. Таким чином, Олександр Боргардт стверджує, що головними доменами ксенофобії в Росії (а це явище історично дуже старе) є та будуть українофобія та антисемітизм як обов'язкові частини російського культурного гетто. Ось два невеличкі приклади такої брехні: бандурія, яка є в Іспанії, куди її, мабуть, завезли з України візиготи, подається як іспанський народний інструмент, родич гітари. В коментарях московського видання читаємо: *Архипенко Олександр* (1887–1964), російський скульптор-кубіст, від 1908 р. працював у Парижі, від 1924 р. – в США (нагадуємо, що Архипенко вважав себе все життя саме українським різьбярем та не розставався з паспортом УНР).

З часом у ксенофобії відслідковуються дві течії: перша – у семантиці (асиміляція чужих імен та географічних назв), а друга – безпосередньо у відношенні до чужих (упередження до всього неросійського, презирливе, зверхнє ставлення до інших). Реальним ґрунтом для ксенофобії може бути і страх конкуренції, страх власної неповноцінності.

У царські часи і за більшовиків сповідували принцип: «Ти начальник – я дурак, я начальник – ти дурак». Подібна ієрархія розвиває у людини, по-перше, безпринципність, а по-друге – егоцентризм.

Автор ставить питання так: а чи не є ксенофобія, загальна ненависть до «ворога» тим єдиним, що здатне об'єднати росіян? Та чи не тому Росія здавна славилася мистецтвом створювати собі ворогів? Росія, як і всяка імперія, поповнювалася за рахунок вербування. Новонаверненому росіянину, який зрадив свій народ та перебіг до його гнобителів, треба якось постійно доводити свою відданість. От він і мстить своїм минулим родичам, гнобячи їх гірше, ніж представники корінної імперської нації. Такий ефект «яничарства» відкриває секрет його закоріненості в російському народі.

«Мова – підмурок культури» – так озаглавив Олександр Боргардт наступний розділ своєї книжки, в якому стверджує таке: так само, як російська державність колоній Києва набула незалежність внаслідок війни 1169 року (відокремилась від більш старої української державності) так само не було би жодної російської мови, якби вона не відгалузилася свого часу від більш старої української мови. Сенс цих тверджень пояснюється цілою низкою прикладів, на підставі яких зроблено висновок, що важко, мабуть, знайти в Європі іншу мову, до такого ступеня заплямовану відмітинами рабства. Можна згадати і те, що саме слово «руський» є прикметником, позбавленим національного забарвлення, радше це – юридичне поняття, одна із категорій власності та й відповідає воно на запитання «чей?». Наш видатний український філолог *О. Потебня* (1835–1891) вчив, що мова і ментальність народу однозначно пов'язані між собою. А ось що писав *Р. Якобсон* у відомому дослідженні «Основа славянського сравнительного литературоведения» (1953): «Украинские элементы начали просачиваться в русский литературный язык на рубеже XVII столетия в качестве носителя

вестернизации и секуляризации... После украинско-русского воссоединения (1654) поток украинских книжников в русские культурные центры усиливается... Ближе к концу XVII в. происходит сильная украинизация и тем самым также и полонизация русской литературы».

Поверховість та некомпетентність властиві всій російській культурі. Росіяни взагалі не схильні ні знати, ні вчити чужі мови – заважає, можливо, внутрішнє переконання у власному передуванні.

До свого особистого добробуту росіянин є більш-менш байдужий, але далеко не байдужий він до того, а що воно діється у сусіда? Бо він є патологічно заздрисний. Відмітимо ще деякі принципи життя: в Америці власність дає владу, а в Росії, навпаки, – влада дає власність. Недарма ж усе історичне існування Росії – це гонитва за владою, гризня за владою.

Очевидний факт сили слабих ілюструє висловлювання *Й.Г. Гердера*: «Росіянин – це раб, що прагне стати деспотом». А російське прислів'я, актуальне в усі часи, твердить: «Сила есть – ума не надо». Пригадаймо також відомого історика *С. Солов'єва*, який писав: «Когда силою можно взять все, когда право силы есть высшее право, то конечно, сильный не будет сдерживаться перед слабым». – Ист. России с древ. времен. Москва, 1959. т.1. с. 246. Але ви спитаєте, як же з мораллю? Це ми маємо змогу спостерігати в кожному мить російської історії.

Визначимо одну характерну рису російського мислення, яка кладе відбиток і на всю культуру, яка ґрунтовно відрізняє його від мислення українського, – це алогічність. Цю обставину помітив ще колись *І.С. Тургенєв* після повернення з Європи і сповістив «неістовому Віссаріону» Белінському про те, що у російської людини – «мозгі набекрень». Росія тим якісно і відрізняється від інших країн, що в ній дебатуються та обговорюються переважно «глибокомисленне» безглуздя. Тільки на російському ґрунті так рясно розквітли «ідеї» всесвітніх наукових блазнів – Маркса і Енгельса.

Росія прагнула бути першою завжди й у усьому та й була не останньою думки про себе: «Москва – третій мир, а четвертому Риму не бывать!». У передмові до книжки *В. Данилевського* «Русская техника» дослівно написано: «Широким кругам радянських читачів дано багатющі матеріали, що показують, як усі галузі техніки і технічних наук були збагачені творчістю синів великого російського народу. Творчість російського народу, його першість у видатних відкриттях і винаходах вперше повстали в усій величі».

Російська війна проти української мови та культури розпочалася не з минулого сторіччя. Пригадаймо заборони *Петра I* і *Катерини II*, укази часів *Олександра II* 1863 р. і 1876 р. про заборону української мови в публіцистиці, літературі. А державний муж *П.А. Століпін*, серед інших циркулярів, видав і указ від 20.01.1910, в якому українці, не мудруючи лукаво, прирівнюються до «інородців». Олександр Боргардт констатує три головні, мабуть, вади російської культури – невігластво, хлестаковська поверховість, нездатність користуватися елементарною логікою та параноїдна претензійність.

Зверніть увагу: перед 1917 роком у жодній країні світу, крім Росії, більшовиків не було. Попри це маємо незаперечний факт, що в післявоєнні роки більшовики так добре відбудували російську імперію, що денікінці та врангелів-

ці за кордоном стогнали від захоплення та заздрості. Кажуть, той же *Денікін* писав потім, що якби ж він свого часу таке знав або передбачав, він би першим вступив до партії Леніна–Сталіна. Насправді, більшовизм був для російської імперії черговою знахідкою, новою маскою, під якою можна було проковтнути весь світ, чого вони й не забарилися спробувати.

Неважко зрозуміти: чим довший був час перебування під Москвою, чим вона була ближче, чим вищим був ступінь інтеграції зі *«старшим братом»*, тим гірше. Тим менше надій колись видужати. А це останнє неможливо в свою чергу, якщо не подолати остаточно нав'язаного нам первісного дикунського мислення. Не була, не стала Москва продовженням чи навіть хоч тінню Алтин Орди, вона була цілком її запереченням. Не зуміла вона після Петра належним чином засвоїти й культуру Європи, і створити достойну свою (хоча б і чужими руками).

Виникає одне законне та очевидне запитання: за якою мораллю належить оцінювати минуле – за сучасною, чи за тодішньою? Здавна відомо: в Росії одна мораль – для мене (нас), друга – для всієї іншої «сволоти». За добрим російським звичаєм князь підкрадав щось і для себе, посилаючись на грізних монголів. Бо ж жалівся Іван IV британському послові, що в Московщині – *«все вори»*. А ще один факт запозичимо із творів **В. Ключевського**: *«светлейший»* князь Меншиков – перший крадій петровської Росії – тримав накрадене ним на рахунок в одному з лондонських банків, а був він людиною темного походження, обмеженим, ледве вмів підписати своє ім'я та прізвище.

Принагідно порівняємо двох голів різних держав – **Петра I** та **Івана Мазепу**. Скориставшись матеріалами російського офіційного історика, того ж В. Ключевського, побачимо, що Петро I був не надто сильний навіть у знанні рідної мови, він *«не дотримується правил тодішнього правопису, з трудом виводить букви»*. А посилаючись на книгу **В. Січинського** «Чужинці про Україну» (Львів, 1938), можемо прочитати у листі французького посла **Жана Балюзе** (з Батурина до Парижа, кінець 1704 р.) про гетьмана Мазепу: *«Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного і досконалого знання цієї мови... При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з італійськими майстрами... говорив італійською мовою... Сам бачив у нього газети французькі та голландські»*.

Надаючи слово іноземцям, Жан Балюзе далі цитує французького посла у Москві **де ла Невіля** (1689 р.) із його «Записок про Московію»: *«Московитяни, власне кажучи, справжні варвари, недовірливі, брехливі, жорстокі, розпусні, обжерливі, користолюбні, жебраки і боягузи... Вони до степені грубі і неосвічені, що без помочі німців, яких у Москві велика сила, не могли б нічого доброго зробити»*.

Вороже ставлення та агресія проти всіх, проти цілого світу – ось у чому поєдналися три одвічні сили Росії: войовниче православ'я, що не має відношення до класичного християнства, дрімучий імперський шовінізм (що у них іменується патріотизмом) та традиційне абсолютне невігластво.

Вони, бачте, вирішують за інших, хто *«примірний»* (можна згодом сісти на шию), а хто *«непримірний»*, безнадійний (не дасть сісти собі на шию за жодних обставин). А ворог, то ще гірший: *«Кто не с нами – тот враг!»*, *«Если враг не сдаётся – его уничтожат!»*.

Все це дає підстави стверджувати, що Росія здавна є чинником поляризації у всесвітньому масштабі. Москва, простіше кажучи, є центром кристалізації антилюдовства, а поки так є – людство спокійно жити не буде. Під фанфари чергового словоблуддя про права людини та демократії в сьогоднішній Москві йдуть гарячкові пошуки та збиральництво. Іде будівництво нової ідеології для Четвертої імперії, де мають знайти для себе достойне місце й дрімуче православ'я (антихристиянство) і російський расизм. І на загал – весь бруд і сміття минулих років, де будуть правити поліція та казаки з нагайками, а поруч будуть стояти сучасні бараки ГУЛАГу. Тоді ж (за Г. Данилевським) Європа не випадково, а суттєво ворожа, отже лише тільки тоді, коли вона ворогує сама з собою, може вона бути для Росії безпечною.

Вона, насамперед, є цвинтарем народів. Щезли народи Сибіру – даури, гольди, кети, ітельмени, але найбільше народів пропало в старому домені Росії – весь, мурома, вепси, іжора, галінди... Тут *«небажані»* знищуються, а краще – русифікуються та поповнюють *«великій руській народ»*. Періоди імперіалізму переживали багато народів світу та Європи, але лише Росія була завжди імперіалістичною в усі епохи своєї історії. Насамперед сісти на шию всім і всіма правити – старе та добре відоме імперське спрямування Москви. Третьою російською окупацією, третього *«братського воссоединенія»* нам не пережити. Після нього стане реальністю давня російська мрія – жодних українців в Україні більше не буде.

Російська культура розвивалася на міцній та хибній основі рабо-торгового суспільства. Ніде ви не зустрінете такого зверхнього нахабства до інших, ніде ви не зустрінете більш вільного поведіння з істиною, такої поверховості, невігластва та звичайної неохайності у поведінні з фактами та поняттями. Але є в цього претензійного велетня й своя ахіллесова п'ята – він не виносить звичайної та банальної правди.

Завершуючи в 1994 році у Донецьку свою книгу «Дві культури», Олександр Боргардт констатував, що для національного відродження в Україні необхідно звільнити нашу європейську українську культуру від впливу сусідської, очистити українську мову та всіма засобами доводити справжню історію цієї культури. Таким чином, питання про те, чи необхідна нашій країні якась там українізація, є спірним (може дебатуватись), проте не має сумніву в тому, що вона категорично потребує повної та конечної дерусифікації.

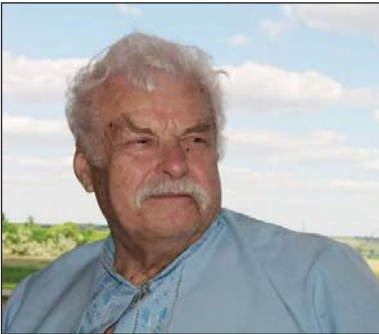
Нагадаю, що відкривалась книга Олександра Боргардта вступним словом ще одного відомого нашого історика-патріота **Ярослава Дашкевича**:

«Правду кажучи, я не зустрів навіть найдемократичнішого росіянина, близької мені людини, яка б серйозно думала й визнавала, що Україна має бути незалежною державою. Може це усвідомлювати гірко, але це, на жаль, правда»... ■

В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВА

до 100-річчя від дня народження Святослава Караванського

Святе слово — рідна мати;
 Єсть іще святиня,
 Вища, Богові миліша —
 Рідная Вкраїна.
П.Куліш

Олекса Різників
 поет, прозаїк, публіцист,
 мовознавець,
 м. Київ

Василь Шендеровський
 доктор фіз.-мат. наук,
 професор,
 дійсний член НТШ
 пров. наук. співроб.
 Інституту фізики НАН України,
 м. Київ

Якого тяжкого лиха зазнала українська мова за останні півтора століття, окреслити коротко неможливо. Найбільших успіхів у нищенні нашої мови досягли московсько-сталінські окупанти України. Російська й большевицька імперії послідовно і обґрунтовано доказували тезу про ворожість всього українського, яке необхідно знищити. Тож українська мова стала об'єктом поступового зросійщення й нищення. Прикриваючись для видимості ідеологічною ширмою, ніби українці та й інші народи в Радянському Союзі вільно розвивають свої культури і мови, окупанти насправді знищували українську та інші мови найпідступнішими методами. Ці методи починалися із заміни знавців української мови спеціально «навченими» у державних освітніх закладах, де викладали спотворену і пристосовану до мови окупантів бутафорну українську, і продовжувалися прямим фізичним їхнім знищенням. І всю потугу імперську було скеровано на мету, яка одна тільки могла спинити опір нормальній людській натурі політиці, скерованій на витворення маси, а не народу, населення, а не людності, зрештою, на створення так званої «радянської людини».

Найбільш влучно з цього приводу висловився історик української літератури німецького походження **Юрій Шевельов (Шнайдер)**. Він писав: «Урядове втручання взагалі, а в даному разі з боку уряду, опанованого росіянами, – у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до того не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживання української мови прилюдно, цілковито або частково, накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «класичних» методів радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забирає певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні і орфоепічні правила, а натомість пропонує інші, ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови...»

Наслідки? Кремлівським недоумкам нічого не вдалося створити, але нашій мові вони завдали серйозної шкоди. І цього, на жаль, не бачать і не усвідомлюють деякі сучасні літератори та літературознавці, мовознавці та науковці, не кажучи вже про так звану «еліту нації». Більшість з них живуть ілюзіями, дбаючи про свої гаразди – бізнес, посади, премії, гонорари, а доля мови – тобто доля народу – їм не в голові. Бо як можна зрозуміти таку ситуацію, коли мова торгівлі, друкованих і електронних засобів інформації (саме тих, що «масові»), книжок, дитячих садочків, шкіл та вишів, пошти, телеграфу, телефону й транспорту (крім метрополітену), спортовців, військовиків і парламенту часто є російською або спотвореною (суржиком)?

Ось ще декілька висловів великих українців про мову. Мовознавець **Святослав Караванський**: «Без свого слова не буде своєї культури і нічого свого». Педагог **Кость Ушинський**: «Раби – це нація, яка не має слова» (Чи не на виховання саме такої нації скеровано зусилля деяких офіційних філологів?). Письменник **Олесь Гончар**: «...мова – моральне здоров'я нації». Про яке здоров'я та мораль може йтися, коли духовні нащадки імперських комендантів «ісконно руських дальневосточних городов» готові на все, аби залишити мову рідного народу у пастці чужинецького правопису.

Але попри таке багатовікове нищення української мови були і є українці, які впродовж всього життя боронили рідну мову і слугували прикладом для прийдешніх поколінь. До числа таких подвижників належав видатний мовознавець, борець за незалежну Україну **Святослав Караванський**, людина, яку майже 31 рік тримали в таборах ГУЛагу, проте яка залишилася незламною.

Портрет С. Караванського, виконаний В. Дужинським у таборі (1950-ті роки)

Так сталося, що нам пощастило спілкуватися з цією людиною впродовж тривалого часу. Один з авторів (**Василь Шендеровський**), працюючи з колегою **Володимиром Козирським** над складанням словників з природничих наук, потрапив у поле зору Святослава Караванського (хоча він на той час уже перебував за межами України). Певно, його зацікавленість була обумовлена тим, що ми намагалися укладати словники зі збереженням напрацьованої за часів становлення Української академії наук бази та ще й використовували правопис 1929-го року. Святослав Караванський тоді працював над укладанням словника рим української мови і заохочував нас до вирішення питання про його видання в Україні. До останніх днів його життя ми активно спілкувалися з ним електронною поштою та телефоном. А нині лише дякуємо долі, що мали можливість знати цього видатного українця, незламного борця за Україну.

Народився Святослав Караванський 24 грудня 1920 року в Одесі, в українській родині. Його батько **Йосип Григорович** закінчив Київський політехнічний інститут, любив рідне слово і рідну пісню. Як згадував згодом Святослав, «співочий грім батька і досі лунає в моїх вухах». Батьки переїхали з Києва до Одеси після справи Спілки визволення України та двох арештів. Його сестра та брат народилися вже в Києві. Батько якийсь час працював на різних посадах нової української влади в часи «золотого десятиріччя». Мати, **Пелагея Юхимівна**, походила з козацького роду. В м. Козелець Чернігівської губернії закінчила 4 класи церковнопарафіяльної школи. Запізналися батьки у Києві. Дід Григорій (по батьковій лінії) був до революції дяком, тож сина Йосипа послав навчатися до Київської семінарії, але хлопця захопила техніка, і він по-тай покинув семінарію і подався до політехніки. Щоправда, це не минулося хлопцеві: батько перестав йому допомагати. Цю місію прийняла на себе мати і хлопець успішно закінчив навчання..

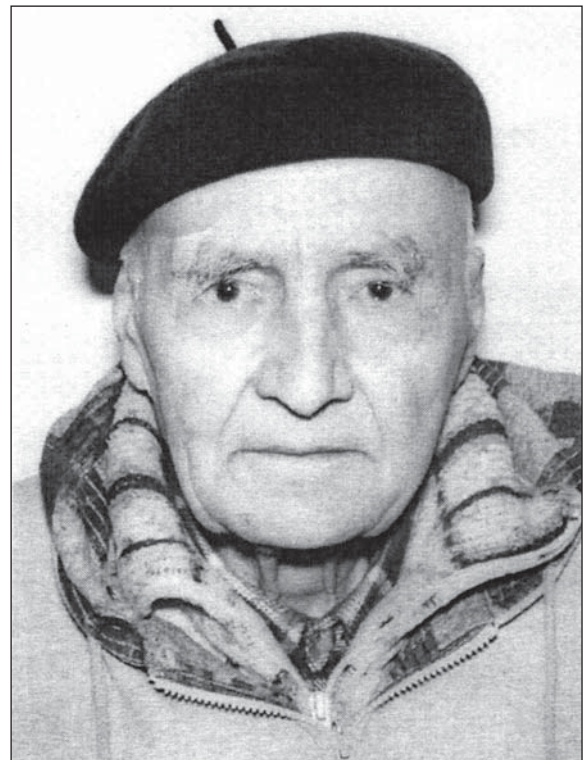
«Батьки мої спілкувалися українською, і згодом, уже в 20-ті роки, батько не раз говорив до мами українською», – згадував Святослав, але все ж вважав рідною мовою росій-

ську. «Проживали батьки в комунальній квартирі: шість родин на одну кухню, один на всіх туалет... Звичайно, за таких умов всіляке траплялося, і нерідко на нашу адресу можна було чути епітет “петлюрівці”...»

Школу Святослав закінчив 1938 року. Навчання у школі велося російською мовою, української мови як окремого предмета не було, діти українських батьків спілкувалися між собою російською. Святослав часто ходив на Привіз, щоб слухати живу українську мову, а потім... і сам заговорив українською, про що свідчить запис у його щоденнику.

Після закінчення школи юнак пішов батьковою дорогою (батько для сина був ідеалом) – вступив до індустріального інституту, крім того, від 1939 року навчався на заочному відділі інституту чужоземних мов. Хлопець ще в шкільні роки почав писати вірші й оповідання. Навчаючись в інституті, Караванський робить перші спроби перекладу, мріє стати літератором. 1940 року Святослав залишає інститут і добровільно йде до війська, щоб відслужити і вступити на філологічний факультет університету. У липні 1941 року військова частина, в якій він служив, потрапила в оточення німецькими військами у Західній Білорусі.

Уникнувши полону, Караванський повертається на початку 1942 року до Одеси, вступає на літературний факультет університету, де зближується з гуртком української молоді, організовує українську друкарню «Основа», прибуток від роботи якої віддавав українському театру. Його починає переслідувати румунська поліція, а з приходом «визволителів» з'ясувалося, що його дії трактуються карним кодексом як «буржуазний націоналізм». 1945 року військового трибунал Одеського військового округу засудив Караванського до 25-ти років позбавлення волі. Відбував покарання в радянських концтаборах – будував залізницю, добував золото на Колимі, рубав ліс коло Магадану, будував магістраль Тайшет–Лена, шив одяг у Мордовії. Після смерті Сталіна умови в таборах трохи пом'якшали –

Святослав Караванський

він почав займатися літературою, а 1954 року почав роботу над «Словником рим української мови» – фундаментальною працею всього життя. Згодом умови пом'якшилися, і найвищий термін перебування в тюрмі вимірювався не 25-ма роками, а 15-ма. Це дало можливість Караванському отримати звільнення за указом про амністію.

Ніна Строката (1960-ті роки)

Тож він приїздить до Одеси. Тут його чекала **Ніна Антонівна Строката**, знайома Караванського ще з часів окупації, коли вона навчалася у медичному інституті. Тепер вона була медичним працівником, мала власну квартиру. Вони одружуються, і він отримує прописку в Одесі, працює на різних роботах.

Надзвичайно важкою, але цікавою і світлою була доля двох Правдолюбців і Страстотерпців часу нашого – Ніни Антонівни Строкатої та її чоловіка Святослава Йосиповича Караванського.

Обоє народилися в Одесі, в родинях інтелігентів, обоє в юності перейнялися і загорілися любов'ю і пієтетом до України і – як наслідок – успадкували долю своїх попередників у цій любові: **Івана Липи, Юрія Липи, акад. Михайла Слабченка, Тараса Слабченка, Андрія Ніковського, Івана Луценка, Сергія Шелухина**.

Імперія зла і кривди, виконуючи свою диявольську місію експансії на всі навколишні землі, винищувала всіх, хто ставав супроти неї, хто відстоював незалежність і свободу свого народу.

Так само вона чинила і з цими двома сміливцями.

1962 року 42-річний Святослав Караванський вступає до Одеського університету на філологічний факультет (заочна форма навчання). Він інтенсивно працює на літературній ниві: завершує роботу над «Словником рим

української мови», пише поезії, фейлетони, гуморески, перекладає з англійської роман **Шарлотти Бронте** «Джейн Ейр», здійснює 12 перекладів поезій **Байрона**, перекладає також поезії **Шеллі, Кіплінга**, сонети **Шекспіра**. Водночас разом із довіреними друзями (**Олексом Різниківим** та багатьма іншими) починає збирати українські книжки для Кубані – адже тамтешні мешканці прагнули їх читати, бо ведуть свій рід від козаків-запорожців – їм потрібно знати свою, українську мову. Це був чудовий спосіб агітації за українську мову.

Святослав Караванський вважав, що «першим поверхом» української культури є затвердження справдішнього українського правопису, видання десятків словників: правописних, синонімічних, орфоепічних, термінологічних, перекладних. Тільки після цього можна будувати «вищі поверхи». За чотири роки вчений надрукував у журналах понад 200 етюдів з біографії слів, 7 фундаментальних розвідок про мовну культуру, підготував книжку «Біографії слів».

Надійшли тяжкі для Караванського 1960-ті роки. Він пише листа до українського генерального прокурора УРСР **Глуха** з проханням притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої освіти **Даденкова** за зволікання з відновленням ленінської політики українізації, потоптаної **Сталіним** у 1932–1933 роках. 1965 року Караванський адресує такі ж листи першому секретареві ЦК Польської об'єднаної робітничої партії **Гомулці** та першому секретареві ЦК Компартії Чехословаччини **Новотному**. Результатом стало те, що 13 листопада 1965 року, в Аркадії, Караванського було знову заарештовано. Генеральний прокурор **Руденко** висловився так: «... *Поскольку не стал на путь исправления – забрать досрочно срок 25 лет*».

Проте Караванський не перестає боротися – вже у тюрмі він пише викривальну статтю про розстріл польських офіцерів у Катині. Співкамерники, які виявилися свідками тієї трагічної події, розповіли йому, що стріляли не фашисти, а радянські солдати за наказом Кремля. Листа з цією статтею перехопили, тож його 1969 року просто у тюрмі засудили до 10-ти років ув'язнення в таборі сурового режиму. 1971 року «за антирадянську агітацію» засудили і Ніну Строкату. Саме тоді, коли їх везли у столипінських вагонах (Ніну – в Барашево, Святослава – в Сосновку) і сталася неймовірна зустріч Святослава і Ніни:

Святославе?! Не вже?! Чи мариться це твій голос? Живий... отут?! Ніно?! Ти?! – в ґрати білими пальцями і чоло об холодний прут...

О. Різників, поема «Промінь з Одеси»

Ніна Строката відбула 4 роки мордовських таборів. Після звільнення її не пустили в Україну, вона мешкала в Тарусі (150 км від Москви) до 1979 року, коли, нарешті, після 31-го року неволі звільнили та відправили до Таруси Святослава Караванського. Згодом, 1979 року, їх обох депортували, позбавивши громадянства і не давши дозволу відвідати Україну, аби попрощатися з могилами батьків. Їхній шлях прослався на Москву–Відень–Вашингтон. Рідний брат Караванського **Ігор** зрікся свого брата Святослава, що свідчить про страшну атмосферу, яка панувала тоді в радянському суспільстві.

У США Караванські поселилися в Дейтоні, працювали на українському радіо, у газеті «Шлях перемоги». Дружина Караванського Ніна Строката впродовж майже 20-ти років вела титанічну роботу задля визволення України.

Ніна Антонівна була однією з перших засновників Української Гельсінської групи 1976 р., співавтором багатьох документів групи, закордонним її представником, почесним членом Об'єднання Українських Православних Сестрицтв, вела в журналі «Віра» «Сторінку Ніни Строкатої», до кінця днів своїх, незважаючи на хвороби, захищала права українців у всьому світі.

2 серпня 1998 року вона померла, а Святослав Караванський продовжив далі оборону Слова. Він став видатним науковцем, видав десятки унікальних книг з мовознавства. Це неоціненний скарб і керівництво до дії багатьом поколінням українців.

Ось перелік лише кількох фундаментальних словників та праць визначного мовознавця: «Російсько-український словник складної лексики», який містить близько 40 тисяч перекладів російських слів, граматичних форм та ідіом; «Словник рим української мови»; «Практичний словник синонімів української мови», в якому близько 20 тисяч синонімічних рядів (вийшов у п'яти виданнях); мовознавчі праці «До зір крізь терня, або Хочу бути редактором»; «Секрети української мови» – популярна розповідь про самобутні риси української мови; а також його проза, поезія, переклади, гумор і публіцистика у виданнях «Книга-журнал одного автора», а ще книга «Звідки пішла єсть московська мова або шила в мішку не сховаєш» (про походження мов).

І остання книжка Святослава Караванського, видання якої відбулося вже після його відходу у кращі світи у віці майже 96 років (не дожив до цієї дати лише сім днів). Книжка має назву «Ідіотизми сталінської ярижки у державній мові України», вона стосується стану української мови після лінгвоцидних експериментів Москви. Зазначимо, що більшість книжок Святослава Караванського видавалося львівським видавництвом «БАК», керівником якого є **Орест Косак**.

Вранці 17 грудня 2016 року у Балтиморі (США) серце Святослава Караванського – Оборонця Слова – зупинилося. Поховали Караванського на цвинтарі у Баунд-Бруку. *«Його смерть сколихнула всіх чесних українців, – написав у своїй статті його однокурсник, політичний в'язень, дисидент Олекса Різників про свого побратима. – Нарешті багато хто зрозумів, ким був цей твердий, непоступливий, не переможений імперією чоловік, як він любив Україну, скільки зумів дати їй, не вимагаючи від неї нічого. І в тім, що вона встає з колін, є і його величезна заслуга. Берімо приклад з таких Героїв України! І вічно ми будемо з нею...»*

24 січня 2017 року у столиці України відбувся вечір пам'яті видатного Українця Святослава Караванського, на якому спогадами й роздумами про нього ділилися відомі соратники-друзі, письменники, науковці та видавці.

Пам'ятаймо й ми цього славетного Українця, який віддав усе своє життя (майже столітне!) боротьбі за найважливіше для народу – його мову.

Бо ж

...кинути слово, щоб бомбою стало,

Кинути слово, щоб мури трясло,

Кинути слово, щоб всіх хвилювало,

Кинути слово – моє ремесло. ■

С. Караванський, траса Тайшет–Лена 1956 р.

**Вечір-спомин «Караван іде»,
присвячений пам'яті Святослава Караванського.
Київ, 24 січня 2017 року**

Титули книг С. Караванського

Література

1. Різників О. Караванський лишається з нами. Літературна Україна. № 3 (5684). 2017 р. 19 січ.
2. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». К.: Видавн. центр «Академія», 2001. 238 с.
3. Черкаська Г. Караванський Святослав. UA History. Режим доступу: <http://uahistory.com/topics/famous-people/3428>.
4. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. У 4 т. Київ: ВД «Простір», 2017. Т. 4. С. 74–80.

ТОРКНУТИСЯ ДО ЛЮДИНИ

До книги своїх споминів пані Михайлина вибрала світлину, де вона – мале дівча – стоїть у розкішному квітнику, дбайливо вирощеному її батьком Хомою, на подвір'ї музею-садиби Михайла Коцюбинського. Маленька дівчинка і пишні жоржинові кущі. ...У Божому городці багато різних квітів. Одні п'януть пахощами екзотичних пралісів, інші милують око вишуканістю, селекціонованою впродовж віків. Деякі розсипаються бароковими барвистими килимками, а ще інші самотніми зірочками протистоять вітрам на схилах гір. Господь дарував Михайлині Коцюбинській щастя бути квітникаркою на ниві української культури. Вона зуміла розпізнати квіти рідної землі, плекати їх впродовж усього життя, разом з побратимами хоронити від заморозків та буревіїв, робити їх пізнаваними у світі та любими для багатьох. Свій безцінний скарб вона передала нам, щоб ми втішались ним і зберегли його для дітей і внуків.

Мирослава Пінковська
ст. наук. співроб.
відділу радіаційної фізики,
Інституту ядерних досліджень
НАН України,
м. Київ

У моєму мобільному телефоні понад рік зберігається конвертик нагадування, який не сила усунути, хоча вже ніколи не приведу Михася лікаря.

З позаминулого літа Михайлина Коцюбинська зовсім підупала на здоров'ї. Невблаганно реалізувався страшний діагноз: остеопороз із некрозом великих суглобів і ще декілька не менш загрозливих -озів. Вона поступово втрачала рухливість. Кожен крок віддавав боєм, німіли руки, терпли плечі. Спробували все: лікарня у Феофанії, препарати, які прислали друзі з Канади й Німеччини. Ми відвідали клініку доктора Барсенєва (я списала цілий конспект, як перемагати біль, купила мазь і навіть спеціальний молоточок для масажу плечей), але й рекомендації славного медика мало допомагали. Пані Михайлина була, як вона часом казала, «притомна своєї долі». Знала, що буває при такому діагнозі. Боялася стати немічною. А інколи охоплював відчай: «Я не уявляю, як буду далі». Тоді працювала з потрійними силами. Просто неймовірно, скільки всього встигала зробити: передмова до збірки Ірини Жиленко й доопрацювання архіву Володимира Дрозда, нотатки в газету «День», коригування оригінальної праці Герберта Нойфельда про Тичину, черговий протестний лист, перемовини про відродження музею Коцюбинського в Сімеїзі, про переклад Стуса російською, телефонні розмови з Атенією Пашко, яка перенесла складну операцію на оці. Пані Михайлина глибоко вболівала за приятельку, навіть казала, що воліє вже таке здоров'я, як має сама, ніж втратити зір. Не уявляла свого життя без літературної творчості: читання й писання.

На порі осінь. Тяжка, похмура, з холодними вітрами в природі й державі, нескінченними ночами (коротати які помагали кросворди) і гнітючою невідомістю. Вже не сила спуститися з четвертого поверху вниз, не кажучи, щоб їздити в рідний Інститут літератури. Замкнена в чотирьох стінах на далекій Троещині, куди не часто вибереться хтось знайомий.

І тоді я вмовила лікаря Лесика Мошчича прийти, аби бодай розрадити. Він якраз захистив докторську дисертацію, оформлював документи й, попри зайнятість, піддався на мої вмовляння. Михася зустріла нас причепуреною, з незмінною хусточкою на шиї й такою ж вітальністю. Огляд тривав понад годину. Хоча часто бачила Михайлину, тепер фізично відчула, як їй нестерпно боляче. Як можуть скрипіти руки, коли намагаєшся підняти їх до рівня плечей, скільки зусиль треба, щоб звести докупи коліна. Здавалося, якийсь страшний дракон закував тіло в кам'яний панцир, але все ж не міг полонити душу. За хвилину перед нами сиділа елегантна пані, з живою мовою, перемеженою дотепами, згадувала минулі часи, розповідала десяток бувальщин. Не зчулися, як минув час. Домовилися зустрітися по Святах... Але цьому вже не судилося статися. Саме на Різдво 2011 року пані Михайлина відійшла у Вічність. Кажуть, такий дар у Бога – лише для вибраних.

Михайлина Коцюбинська й справді була вибраною. Була однією з тих немеркнучих свічок на скупому українському небосхилі, які від шістдесятих і донині освітлювали нашу дорогу правдою та любов'ю. Була моральним авторитетом, за яким можна вимірювати епоху.

Знаю Михайлину Коцюбинську віддавна. Особливо зріднилися по смерті **Романа Корогодського**, нашого спільного приятеля. «Не знаю, як тепер бути без нього. Адже ми звикли щодня перемовлятися», – журилася пані Михайлина. Я запропонувала їй дзвонити мені, як відчуватиме потребу. Так почалося наше постійне спілкування. Тоді ж вона стала просто Михасею чи Михасенькою. Стала незмінною частиною мого життя, тією рідною особою, яку, здається, знала завжди, про яку думала постійно й готова була бігти за першим покликом.

Тим паче розуміла, що вона – людина широких мистецько-культурних уподобань і надзвичайно активна соціально – чимраз частіше мусила задовольнятися літературою, телевізором і телефонними дзвінками. Постійно читаючи більшість української періодики («Літературну Україну», «День», «Україну молоду», «Сучасність», «Кур'єр Крив-басу», «Нашу віру», «СіЧ»), була в курсі подій. Знала, де буде концерт, нова виставка чи презентація, на які її часто запрошували. Не раз говорила: «Слухай, дивись за мене. Потім розкажеш». Ми вирізали одна одній цікаві газетні дописи, перекопійовували статті, обмінювалися книгами. Щоразу я везла на Троещину книжкові новинки, бодай одну квітку і якийсь смаколик (особливо Михася любила молочну «Корівку»; пригадую, як тішилася нею в 1990-ті, ко-ли ми були на голодному пайку).

Михася ж обдаровувала мене чимось значно більшим. Я вертала з повною торбиною лектури й особливим піднесенням. Її всеприсутності вистачало до наступної зустрічі. Завдяки їй я побувала в середовищі шістдесятників, відчула смак і запах Києва тих часів, пізнала десятки нових людей, прочитала багато книжок з її книгозбірні, відкриваючи для себе **Юрія Луцького**, **Віру Вовк**, **Ольгу Седак-ову**, ставала першою читачкою її текстів і співрозмовницею про щоденні клопоти. Ми мали багато спільних знайомих, любили музику, театр, малярство. Одним словом, ніколи не ставало часу, щоби перебалакати про все.

Розповіді Михайлини можна було слухати без кінця. Вони – як кінематографічні замальовки епохи, подій, персон. Кожний телефонний контакт, кожна зустріч – ціла історія, інколи з непередбачуваним поворотом. Із цікавим продовженням.

Якось повертаюся зі Львова, ділюся враженнями, розповідаю про свого приятеля **Романа Крип'якевича**, який перевидав працю батька «Історичні проходи по Львові». Михася згадує, як після 8-го класу разом із мамою вперше поїхала до Львова до тітки Люції. Сестра мами – концертмейстер у консерваторії, з нею Михайлина любила грати на фортеп'яно в чотири руки. Екскурсію Львовом провадив сам академік Крип'якевич. Невисокий, інтелегентний на вигляд, у круглих окулярах. Піднявся з ними на Високий замок і з характерним львівським акцентом оповідав: «Он два шпіци – Єзуїти, он – Катедральний собор наліво, а там – Юр присів за кущем». Отак запам'ятала. А вже в 1960-ті, завітавши з листом-рекомендацією **Івана Світличного**, відкрила для себе Львів культурний, зацілила друзів із інтелектуально-мистецького середовища.

Роман Крип'якевич із дружиною Лесею (також із кола шістдесятників) не раз гостили в себе Романа Корогодського і подружжя **Світличних**, організовували недужому Іванові медичні консультації у львівських світил. Колись пан Іван подарував їхній доні Іванці (онуці академіка)

казки **Кіплінга** зі зворушливим дарчим надписом. Тепер Іванка виросла, стала іконописцем, дорожить книгою і таким світлим знайомством із **Іваном Світличним**. Коли Іван помирав мученицькою смертю, Іванка приїхала до його дружини Льолі, щоби допомогти. Вона написала дуже щемкі спогади «Не можу я без усмішки Івана», які Михася вважала найкращим текстом у книзі спогадів про Світличного «Доброокий». А згодом вже Іванка зробила своєму меншому синові подарунок на іменини – поїздку до Києва на декілька днів. І в екскурсійну програму включила відвідини Михайлини. Отак Михася познайомила вже з правнуком **Івана Крип'якевича**. Михасина Таня увіковічила це на світлині: русявий Дмитрик у голубій вишиванці й щаслива Михася. Вона попросила передати світлину Іванці, коли поїду до Львова. Опинилася я там на саме Різдво, Іва запросила послухати колядників. У гостинному й рідному помешканні Димидів-Крип'якевичів завжди відпочиваю душею. Особливо такого вечора, коли затихає коляда, тьмянішає світло, і в квадраті вікна впізнається знайомий силует церкви Климентія.

Різдвяного вечора я передала конверт від Михайлини. Останнє доручення.

За роки нашої приязні Михася розповіла мені чи не про все своє життя. Здавалося, криниця її пам'яті невичерпна. Вона знала пролог до власного народження, відколи її мама, російськомовна кримська вірменка й слухачка Вищих Бестужевських курсів, поєднала долю з молодшим братом класика української літератури й разом із ним стала хранителькою спадщини письменника – спершу у Вінниці, а далі – в створеному ними ж чернігівському музеї Михайла Коцюбинського. Прихід Михайлини на світ (навіть ім'я вибрано заздалегідь), освячений благословенням **Павла Тичини**, наспівані мамою колискові на слова поета, теплі батьківські руки, які плекали не тільки доню, а й квітучий сад, рідна душа няня – монахиня в миру, уроки французької, атмосфера одного з найвідоміших українських музеїв, знамениті відвідувачі, гості, музика, поезія, – все це обіцяло щасливе майбутнє.

Михайлина Коцюбинська

Віру не зруйнували ні війна, ні евакуація, ні труднощі повоєнних часів. «Відчуття єдиної родини» в «найщасливішій» радянській країні захиталося, відколи Михайлина, блискуче захистивши літературознавчу дисертацію, потрапила в Інститут літератури, познайомила з шістдесятниками (насамперед із Іваном Світличним та **Євгеном Сверстюком**) і стала учасницею Клубу творчої молоді. Їй судилося поповнити не ряди «маститих» радянських науковців, а стати однією з непокірних. Вона, що виростала в ідеалах торжества справедливості й пріоритету духовних цінностей, не могла зрадити їх ані задля успішної кар'єри, ані заради спокійного життя. Вона вловлювала офіційну фальш, вміла розпізнати справжніх носіїв правди й разом із ними відстоювати її. Треба сказати, що в дисидентському колі, де більшість становили інтелігенти в першому поколінні, лише Михайлина та **Алла Горська** були представниками радянської еліти, тому каральним радянським органам залежало на тому, щоб зламати їх будь-якою ціною – аж до фізичного знищення, як із Аллою Горською. Михайлину шантажували, брутально втручалися в особисте життя, не давали фахово реалізуватися аж до розвалу радянської держави. Михайлина Коцюбинська вистояла. Щасливо здійснилась. І з гідністю могла сказати, що «...утримувала протистояння на вітрах долі, на вітрах часу..., зберігаючи духовну суверенність і слухаючи моральний закон у собі».

Чимало оповідей про перипетії життя лягло на сторінки її споминів. Але інколи маленька деталь, занотована в моєму записничку, надає їм нової барви.

Уже в шкільному віці Михайлина мала власні переконання й завзято їх відстоювала. До сліз, виконуючи пораненим воїнам патріотичні пісні в уфимському шпиталі або ж боронячи улюбленого поета Тичину від насмішок однокласників. Після повернення з евакуації, не сприйнявши підлабузницької атмосфери привілейованої школи в центрі Чернігова, Михайлина Коцюбинська перейшла в периферійну школу. У своїх споминах із гумором писала про вчителя математики, котрий плував її «письменницьке» прізвище (*Коцюбинська, Кобилянська чи Котляревська*), на що вона підказувала, що ще є також і Кропивницький.

Історія з математикою та літературою мала продовження. Вчитель, який викладав математику в старших класах, уважав, що учениця з таким прізвищем не може знати математику на відмінно. Ставив у чверті «4», хоча поточні були «5». Михайлина не любила арифметику, але обожнювала алгебру: «Знала основне правило розв'язування алгебраїчних рівнянь (треба брати корінь зі знаком плюс, а не мінус), тому й розв'язувала контрольні краще за відмінницю». Щоб розвіяти власні сумніви, математик організував перевірку: дав завдання зі свого вчительського підручника й поставив коло дошки складати рівняння. «Я так розлютилася, що розв'язала завдання за 25 хвилин», – розповідала Михайлина. Математик визнав її перемогу і далі ставив лише «відмінно». Та на випускному іспиті про всяк випадок посадив окремо, щоб не давала списувати сусідці за партою. Ця дівчина з бідної родини, всупереч поширеним уявленням про «башковитість євреїв», у математиці була нетямуща.

Загалом Михайлина у випускному класі складала тринадцять іспитів. Атестат отримала з відзнакою. І за настановою того ж таки Павла Тичини вступила в Київський університет на українську філологію.

Якось ми розговорилися про педагогічний досвід. Моя донька Роксоляна переживає, бо замість свого наукового керівника має цілий семестр читати студентам Могилянки лекції з української модерної поезії. Михася згадала, як навчаючись в аспірантурі, викладала вступ до літературознавства на вечірньому відділенні філологічного факультету. От приходять на першу лекцію. Дзвінок. Стала збоку, чекає. Студенти, хоч і дорослі, гомонять, сміються. Думають, новенька. Відрекомендувалася. Вирішили, що жартує. Двоє хлопців підхопили під руки й посадили на кафедральний стіл: «*Читай!*». Ото був конфуз, коли розпочала лекцію.

Дуже відповідальна та серйозна в праці, вона любила товариство, грала на роялі, жартувала, майстерно оповідала анекдоти. На бенкеті після захисту кандидатської дисертації її опонент, професор із Ленінграда, зауважив, яка вона весела. Осмілів і сам, почав залицятися, все запрошував до танцю і прошепотів на вухо: «*Миленья, вас надо периодически подпавать*».

Серед шанованих викладачів Могилянки була й **Кіра Шахова**, яку знаю зі статей у «Всесвіті» та рецензій і передмов до книжок зарубіжних авторів. Михася про неї: «*А, це моя університетська товаришка, культуролог. Була й третя, діалектолог Таня Назарова*». Приятелювали в студентські роки й зберегли дружбу по закінченні університету. Оптимістичні, успішні, встигають науку творити і веселитися. Вже й тридцятка на носі. Прибігають якось у гості до Кіри. Її мама дивиться на дівчат уважно й хитає головою: «*Ну, где же на вас, таких умных, найти женихов?*».

Розповідаю, як зустріла в підземному переході біля «Наукової думки» **Олексу Мишанича**. Виглядає старим і стомленим. Із ціпком. А пам'ятаю, яким був колись показним. Знаю його відтоді, як мій син Маркіян пішов у дитячий садочок і заприятелював із малим Славком Мишаничем. Часто бували в них на Желябова. Завжди трохи ніяковіла в присутності Олекси. Він уже тоді був відомим філологом, фанатом літератури і, як казала моя товаришка, власником однієї з найбільших в Україні книгозбірень. Тримав її в рідному селі на Закарпатті.

Тепер діти виросли, і Славко також став філологом.

Михася мовчить. Згадує своє. А потім із гумором переказує обговорення на науковому засіданні відділу. Зайшла мова про якусь тематичну роботу:

- Чия?
- Мишанича.
- Трохи заслаба, як на нього.
- Та це не Олекси, а його сина студента.
- О, тоді сильна...

Прощаюся з Михасею. Зітхає: «*Олекса справді був красенем*»...

Згодом **Ярослав Мишанич**, уже як кандидат наук, працював із Михайлиною Коцюбинською у відділі рукописів і заслужив її симпатію. Особливо її зворушувало, що в родині Славка (два метри на зріст) і Яни (десь під метр п'ятдесят) росте трійко діток; найстаршого назвали на честь діда.

Зі студентських часів Михайлину пам'ятала відомий реставратор **Інна Дорофієнко**. Перетиналися в університетських коридорах, біжучи кожна на свої лекції (пані Інна тоді студіювала славістику, Михайлина – українську філологію). Михайлина завжди приязна, усміхнена. Згодом перестрілись у хорі Мальцева. Серед науковців,

особливо тих, які любили класичну музику, популярним був хор Академії наук. Не один аматор хорового співу мріяв туди потрапити, але керівник **Валентин Мальцев** тримав високу планку. Співали професійно, виконували світову класику, твори українських композиторів, їздили на гастролі. Про радість долучення до цього цілющого джерела Михайлина писала у своїх спогадах. А пані Інна згадувала репетиції. Асистували Михайлині двоє хористів. Тенори. Обоє молоді, стрункі, співучі, справжні закарпатські легені, – **Василь Німчук** і Олекса Мишанич. Один мовознавець, другий – фахівець із давньої літератури. Були їй вірними лицарями. І не лише в хорі. З другим Михайлину пов'язувало щось більше, аніж лише любов до красного письменства та української пісні. Та судилося інакше. Настали часи репресій, коли кожен крок був під підозрою і наглядом КДБ. Контакти намагалися обмежувати, в будь-якому разі не афішувати. Михайлині стало не до співу. За активну громадську позицію її виключили з партії (хрестоматійною стала її відповідь на партійних зборах про ідеали), позбавили права працювати за фахом. Але не зламали гордого духу.

З Інною Дорофійенко їхні дороги перетиналися ще не раз. Свого часу пані Інна дала притулок **Атені Пашко**, коли та приїхала в Київ до **В'ячеслава Чорновола**, бо колись заприятелювала з нею в Карпатах. А Михайлина, звісно, не просто знала Чорноволів. Вона – їхній соратник, одна з учасниць Руху опору, передруковувала самвидавницьку літературу, підтримувала зв'язки з політв'язнями та їхніми родинами. Відколи Атена поєднала долю з «особливо небезпечним злочинцем» В'ячеславом, її шантажували, а одного разу навіть арештували. Михася розуміла, який шок мала пережити донька Атени, тож узяла її до себе і стала «мамою Михайлиною». Так і залишилася нею для відомого тепер науковця-курбасознавця та режисера «Театру в кошику» **Ірини Волицької**, до останніх днів підтримувала з нею теплі стосунки. Не раз у телефонній розмові зізналася, як переживає за Ірочку, якій треба розриватися між недужими матом та чоловіком у різних містах, а до того ж реалізувати театральні задуми без достатніх коштів. Перші гастрольні вистави театру в Києві Михася ще встигла побачити. А вже про вистави «Йду до тебе, Христе» (присвячену долі греко-католицького митрополита **Андрея Шептицького**) та «Ричард III» я розповідала їй сама. «Білі мотилі...» за Стефаніком – наша улюблена.

Коли ж у вісімдесятих Атена, повторюючи подвиг дружин декабристів, поїхала до В'ячеслава на заслання й знайомі нічого про них не знали, Михайлина, знаючи про приязнь до неї Інни Дорофійенко, знаходила можливість передати тій звістку від подружжя.

А от одна звістка пані Інни спонукала Михайлину до акції протесту, мабуть, уже однієї з останніх у її житті. 15 липня 2010 року Михайлина Коцюбинська разом із **Наталею Кучер** надіслали президентові України **В. Януковичу** телеграму-звернення на захист музею Тараса Шевченка в Каневі. У Михайлининій ієрархії цінностей це – одне з найсвятіших місць. Ще школяркою давала тут клятву вірності поетові (через пів віку музейники віднайшли й показали Михасі її запис у книзі відвідувачів), бувала там не раз, привозила друзів із-за кордону. Вона стежила за долею канівського музею ще з початку Незалежності, коли директором став **Ігор Ліховий**. Знала його добре. Засмутилася, коли його зняли з посади, переживала через затримку ре-

конструкції музею. Спершу планували відтворити першопочатковий проект будівлі 1935–1937 рр. **Василя Кричевського** – автора українського архітектурного модерну. І от, коли роботу майже було завершено, 2010 року керівником реставрації музею несподівано призначають архітекторку **Ларису Скорик**. Зі слів очевидців Михайлина розуміє, що реалізована Ларисою Скорик «модерна» концепція проекту повністю перекреслює попередній задум (зникають орнаменти **Кричевського**, а на підлозі – гігантський хрест, топтатися по якому неприпустимо для християн). «Інна сказала, що за тиждень буде запізно щось змінити. Послала (протест), щоб моя совість була чиста», – підсумовує Михася. Належить додати, що підпис Михайлини стояв чи не під усіма протестними листами наших інтелектуалів, серед ініціаторів яких був **Євген Сверстюк**. Тільки один заклик свого найближчого друга й соратника не підтримала – голосувати проти всіх на останніх президентських виборах.

**Михайлина Коцюбинська і Євген Сверстюк
В об'єктив фотографа попав і поет Іван Драч**

Зворушливо спостерігати, як три елегантні пані – **Михайлина Коцюбинська**, **Атена Пашко** та **Інна Дорофійенко**, кожна виняткова особистість, – зберігали приязнь на схилку літ.

А от із Ларисою Скорик так не склалося. Хоч її Михайлина також знала віддавна. Якоюсь виникла розмова про те, що Скорик не сприйняла Помаранчеву революцію. Михайлина зауважила, що спостерігає за незбагненим трансформуванням Лариси Скорик від початків її політичної діяльності: «Рух убик у Народному русі». Замолоду ж була зовсім іншою людиною: співчутливою, надійною. Коли тероризований каральними радянськими органами **Борис Дмитрович Антоненко-Давидович** втрачав останні сили й важко помирав, Лариса виявилася дуже помічною доглядальницею... Що ж, випробування владою не всі витримують.

А ось на контрасті – про самого Антоненка-Давидовича, про магію спілкування з цією шляхетною людиною. Учасник визвольних змагань 1920-х років, письменник, який завжди лишався вірним своїм ідеалам. Уважала цього старомодного лицаря однією з найсвітліших сторінок свого життя. Задовго до того, як Україна стала незалежною, він сказав їй пророчі слова, які любила за різних на-

**Лідери шістдесятників — Іван Драч,
Микола Вінграновський, Григорій Сивокінь,
Леоніда Світлична, Михайлина Коцюбинська,
Іван Світличний**

год повторювати: *«Побачиш Софіївський майдан у маєві синьо-жовтих знамен»*. І ціла детективна історія зі спогадами Антоненка-Давидовича про події часів УНР. Пригадую емоційний виступ Михайлини на презентації книги *«На шляхах і роздоріжжях»* у Музеї літератури. А цілком інші емоції переполювали її, коли переповідала, як цинічно й безглуздо відмовлялися зареєструвати її шлюб із Антоненком-Давидовичем (велика різниця віку!?) та по-хамськи вивертали на публіку їхні приватні стосунки. Вважала, що це приспішило смерть письменника.

Ще одна люба Михасі й не менш легендарна особа – **Надія Суровцева**, з якою познайомилася вже після повернення тамтої зі заслання. Неодноразово їздила до неї в Умань. Давала мені читати спогади й листи Суровцевої, сповнені описів подій тих буремних років. Адже «бабця» Суровцева була знайома з багатьма історичними персонами часів становлення Української Народної, а згодом і Радянської республіки. Зокрема, була близькою до **Юрія Коцюбинського**, сина письменника. Суровцева приятелювала з Антоненком-Давидовичем, і Михайлина часом привозила гостю з Умані до Києва. Як і він, Суровцева чимало років провела на засланні, але не втратила життєвої іскорки, залишалася шляхетною, зі світлою душею і щедрим серцем.

А які світлі спогади залишила Михайлина про Світличних, усіх трьох: **Івана**, його дружину **Леоніду** (Льолю) й сестру **Надійку** – голос радіо «Свободи»! От декілька штрихів до їхніх портретів.

На порі травень 2008-го. Буяють каштани. Михася заледве може оцінити цю красу, – знову нездужає. Та перш ніж іти до лікаря, треба докоригувати книгу листів Світличного. Розповідає, як видно з листування прогрес Івана як літературного критика. От, скажімо, рецензія на «Марусю Чурай» **Ліни Костенко**. Цитує з пам'яті його слова про те, що ця річ *«занадто хуторянська й відгонить шароварами»*. Під цими словами могла би підписатися й **Оксана Забужко**. На мої зауваги, що всі ми свого часу були під чаром цього твору, згадує, як від'їжджав у Америку до Надійки Світличної **Павло Стокотельник**. Напередодні прийшли друзі, саме під прощальний обшук КДБ. Їх посадили в сусідній кімнаті чекати. Щоби не нудитися, **Василь Стус**, хоча раніше й критикував Ліну за надмірну сентиментальність, узяв у руки книгу й почав уголос артистично читати «Марусю Чурай».

Або ж – про чудового коректора, якого вдалося знайти, коли видавали епістолярну спадщину Івана Світличного, скрупульозно впорядковану Льолею (сама ж вона писала передмову). Колись Світличний приятелював із однокурсником, у якого було четверо дітей. Всіляко допомагав родині. Опікувався й став хресним батьком старшої доньки. Та відколи Світличного арештували, контакти якось припинилися. Михася згадувала, як бувало в ті часи: *«Йде назустріч мені інститутським коридором. Нікого нема. Тільки він та я. Ну, міг би хоч слово спитати. Але мовчить. Так чоловіка застрашили. А **Льоня Коваленко**, коли мене з партії на інститутських зборах виключали, навпаки, підійшов і голосно при всіх сказав: «Ходімо!». Тоді це було викликом. Думаю з цього епізоду почати свій виступ на презентації книжки його спогадів»*.

Або інший епізод – свідчення людської гідності. Про колегу, з яким перетиналася на роботі, але не підтримувала з ним надто близьких стосунків. Коли почалася епопея її звільнення з посади й дехто боявся навіть заговорити до неї, щоб не поплатитися за це, він знайшов можливість свій жест підтримки продемонструвати бодай у «службовому передбаннику», коли минали один одного.

Так-от, повертаюсь до розповіді, як знайшли коректора. Порадили одну молоду особу. З'ясувалося, що це – донька того давнього приятеля, похресниця Івана. Тямуща й працююча. Вона пам'ятала Івана Світличного ще з дитинства. Виявилася чудовим помічником при виданні другого тому листування.

Якось по смерті пана Івана я допомагала Льолі Світличній клеїти вікна на зиму. Льоля вже нездужала, ходила з паличкою і не мала сили привести помешкання до ладу перед зимою. Обидві кімнати й навіть балкон було заставлено книгами, решта площі – пакетами з речами. Викидати ж нічого не можна. Спроби знайти чисту ганчірку, аби протерти скло, були безуспішними. Натомість в одному пакеті віднайшлися теплі шкарпетки, які Льоля шукала ще на Уманській (!). Розповідаю Михасі. Вона у відповідь – свою історію. Коли Світличний повернувся із заслання й побачив у своїй хаті чужі спідні штани (колись, гостюючи тут, їх забув **Михайло Горинь**), то вчинив Льолі *«рознос»*: *«Що тут роблять кальсони Гориня?»*

Таку феноменальну пам'ять Іван Світличний зберіг навіть після важкого інсульту. Михася оповідає, як збиралася на уродинах Світличного вже після його повернення зі заслання й згадували минулі дні: *«Тільки Іван пам'ятав усі дати й цифри. Ось хто справді був ходячою енциклопедією»*.

Та й сама Михайлина чудово пам'ятала події, дотепно розповідала про них, і чимало з того зробила *«зафіксованим і нетлінним»*. Такими є спогади про мандрівки й зустрічі з непересічними людьми. Спершу хрестоматійні, музейні: студенткою – до *«пушкінського»* музею в Михайлівському, де ще жив його легендарний директор **Семен Гейченко** (її, як родичку Михайла Коцюбинського, гостили надзвичайно сердечно, а вона, бродячи стежками в березових борах, уявляла себе романтичною героїнею), після молодію викладачкою – в Карпати. У Криворівні, яка ще пам'ятала **Івана Франка**, **Михайла Коцюбинського**, запізнала дружину **Гната Хоткевича** пані **Платоніду**, а також легендарну самобутню художницю й поетку **Параску Плитку-Горицвіт** (як казала Михася, *«з хатки під еблуньков»*), яка подарувала їй дві власноруч виготовлені кни-

Президентське подружжя Катерина та Віктор Ющенко і Михайлина Коцюбинська.
Фото М. Марківа, УНІАН. Київ, 21 квітня 2008 р.

жечки. Коли в березні 2009 року в новоствореному музеї Грушевського в Києві відкрилася велика виставка Параски Плитки-Горицвіт, серед експонатів (десятки книжечок авторського оформлення, ікони, картини, витинанки) була й маленька закладка до книжок – акварелька рожевої троянди – з дарчим написом «На спомин від Михайлини К.», яку місткinya зберігала від часу їхньої зустрічі 1960 року. Михася вельми втішилися, коли я розповіла їй про це.

Михайлина, вперше переживши красу Карпат на сторінках безсмертного твору Михайла Коцюбинського, поривалася туди за кожної нагоди, щоб відпочити душою, доторкнутися до справжнього й вічного. У різні часи і з різними людьми. То з молодим філологом із Чернівців *Елею Соловей*, яка стала її приятелькою на все подальше життя, то в складі фольклорної експедиції разом із *Іваном Денисенком* у студентському товаристві, згодом – зі своєю приятелькою Атенюю. Згадувала, як вибиралася до *Якутовича* в Дземброню «на верхи», як мандрувала з приятелями з Татарки *Савченками*, як відвідувала в Івано-Франківську *Опанаса Заливаха*.

А в часи особливих переслідувань і репресій разом із донькою Танею «втекла» аж на Кавказ. Як завжди, хотілося знайти й духовну поживу. Зумисне «махнула в Махачкалу», щоб заізнатися з *Расулом Гамзатовим*. Згадувала, що це чи не єдиний випадок, коли її спіткала невдача. Дружина поета навіть не запросила до двору, сказавши, що господаря нема. Але ця прикрість не зіпсувала вражень від величчі Кавказу: чорноморське узбережжя, гірські хребти, дивовижні мости над прірвами й ущелинами, загублені в горах вірменські храми в плетиві кам'яних хачкарів.

Не оминула й ближчий до нас Крим. Тоді в Коктебелі, в будинку *Максиміліана Волошина*, ще жила дружина поета. Дуже гостинна старенька водила музеєм, трепетно розгортала альбоми з акварелями поета, показувала улюблені

закутки. Було таке відчуття, казала Михайлина, що от-от відчиняться двері й увійде сам господар.

Феодосія й мамина рідня: вірменський мотив. Може, тому тримала на своєму письмовому столі й залюбки показувала невеличкий взірець вишивки, подарунок знайомої вірменки з Баку. Поруч український і вірменський взори: «Правда, схожі?».

У часи перебудови з'явилася можливість для дальших подорожей: нові краї і навіть континенти. У Чехії проживала її посестра *Зіна Ієник-Березовська*. Пригадую, як принесла Михайлині книгу *Маріуша Щигела* «Готленд». Вона прочитала її з великим захопленням, згадувала, як сама розшукувала дім Кафки в Празі, як добре з оселі Зіни видно палац Карела Готта і як насправді виглядав найбільший пам'ятник вождю світового пролетаріату.

У Польщі, де Михася була незадовго до перемоги «Солідарності», відвідувала приятельку *Таню Голинську*, у варшавському університеті зустрічалася зі студентами-україністами. Потім декількох студентів запросили на навчання до Києва. Одна зі студенток, *Івона Волошинівська*, тимчасово оселилася в *Тамілі Матусевич*. (Таміла – з близького оточення Михайлини, сестра учасника Української Гельсинської групи *Миколи Матусевича*.) А згодом Івона стала дружиною Тамілиного сина Вадима. Вони живуть у Варшаві, й незадовго до смерті Михасі ми домовлялися, що при нагоді попрошу Івону навідати стареньку вчительку Голинську. Михася побоювалася, чи приятелька часом знову не в лікарні, бо ж не відповідає на дзвінки.

1990 року в Парижі, коли виступала з лекцією в Сорбонні, зустрічалася зі своїм близьким приятелем *Леонідом Плющем*, із яким контактувала до останніх днів. Так само, як і з *Проскурами* в Німеччині. До речі, якось довірливо похвалилася, що в українському посольстві в Парижі, куди її запросили, раптом розмова звернула на те,

як вона колись грала на фортеп'яно. Тож їй довелося (вже під «шістдесятку» й мало не після «тридцятки» перерви) підтвердити це наочно. «*Не осоромилася з Бетговеном, дограла до кінця*».

У Ванкувері відкрила канадцям їхню землячку, письменницю індіанського походження **Полін Джонсон**, вірші якої колись перекладала українською.

На початку нашої Незалежності побачила один із найзнаменитіших археологічних пам'ятників світу Стоунгендж. Завдяки неймовірно діяльній **Соломії Павличко** трьох українських дослідниць (Михайлину, Соломію Павличко та **Наталю Шумило**) запросили до Великобританії для участі в поважній конференції, присвяченій проблемам жінок у пострадянських державах. Ув університеті невеличкого містечка Бат на півдні Англії зібралось чимало охочих обговорити цю проблему. Звісно, Соломія зі своєю англійською та фемінізмом тут – на висоті. «*Але й ми не осоромилися*», – зауважила Михайлина.

Після закінчення підходило багато російськомовних дам із колишнього Радянського Союзу, віталися, ділилися враженнями. Дуже тепла атмосфера. Згадували Київ.

Михася:

– Пам'ятаєте монумент над Дніпром. Знаєте, як його у народі називають?

– ?

– Уродина-мать.

Усі сміються.

– А як нарекли пагорби за ним, де живуть нові українці, знаєте?

– Царське село?

– Задуп'є, якщо українською...

Михася згадувала цю пригоду з гумором, а про товариство Соломії – з особливим пієтетом. Взагалі говорила про неї як про видатну особистість, освічену й талановиту дослідницю. Захоплювалася її ерудицією. Розуміла, який доступ до знань відкрився з падінням «залізної завіси». По-доброму заздрила молодим: «*Мені б із десятків років скинути, отоді би позмагалися!*».

Коли виник скандал довкола трактування Соломією «пікантних» стосунків **Лесі Українки** та **Кобилянської** в докторській дисертації, Михайлина не пошкодувала часу, аби перечитати роботу. Крамоли, яку приписували дисертантці, не побачила, хоча сама – літературознавець та дослідниця епістолярію – уважала, що авторка занадто прямолінійно трактує стосунки двох творчих осіб іншої епохи. Тому втішилася, коли з'явився допис **Лариси Мірошниченко** про Лесю Українку, співзвучний із тим, як сприймала сама; зразу ж дала мені прочитати. Згодом пані Мірошниченко видала окрему книгу «*Леся Українка. Життя і тексти*». Передмова в ній, уже посмертно, – Михайлини.

Натомість прикро вразив Михайлину інший текст Соломії Павличко – «*Пристрасть і їда: особиста драма Михайла Коцюбинського*», написаний на підставі аналізу листів класика до дружини, а також до його коханої **Олександри Аплаксіної** і надрукований свого часу в журналі «Сучасність». Для Михайлини всі вони були не літературними персонажами, а конкретними людьми з родинного кола. Скажімо, Аплаксіна – просто «*тьоття Шура*» з Чернігова часів її дитинства. Часто бувала в них вдома. Під старість осліпла, але так добре орієнтувалася в просторі, що з першого погляду її сліпоті навіть не помітиш. Родив

на Хоми Коцюбинського підтримувала стареньку. Тьоття Шура симпатизувала Михасі й навіть передарувала їй коштовну брошку – пам'ять про Михайла Коцюбинського.

У відповідь на публікацію Соломії Михайлини виклала власне бачення епістолярію і любовних стосунків на тлі епохи: не з позицій ображеної родички, а як літературознавець. Переглянувши огрому наявних архівних документів та тогочасних видань, вона відтворює середовище, в якому жив письменник, і обстоює його право «мати свою Беатріче».

Михайлина, яка любила жарти й дотепи, інколи починала телефонну розмову з чергового анекдоту **Романа Корогодського** чи **Мойсея Фішбейна**:

Оцей, що з Чернівців походить, він ще по нас, по всіх походить..

Або таке:

– И жизнь хороша, и жить хорошо.

– Шо?

– И жить хорошо, и жизнь хороша.

– Ша...

Недовге, але приятне знайомство мала Михася з **Анатолієм Наконечним** із Донецька. Він переклав збірку Василя Стуса російською і переслав її Михайлині. Почали передзвонюватися й листуватися. Коли Михася занедужала, він посилав ліки, БАД-и, передавав гроші на лікування. Михайлина, котра завжди вела чимале листування, любила гарні листівки, а особливо – марки. Колекціонувала їх. Не раз казала: «*Парадокс сучасності: тепер, коли так мало пишуть листів, є стільки прегарних марок*». Наконечний дізнався про це її захоплення й передав цілу колекцію білоруських марок про тварин, якими вона похвалилася вже при першій зустрічі.

Треба визнати, що друзів і знайомих у Михасі було немало. Вона любила цитувати: «*Я не самотній, є з ким в світі жити*». І справді, коло тих, кого «*колекціонувала її душа*», чималеньке. На початку цієї часової дистанції – ті, хто в 20-ті роки минулого століття брав участь у визвольних змаганнях, боровся за те, щоб Україна таки з'явилася на мапі Європи (**Антоненко-Давидович**, **Надія Суровцева**). На іншому кінці – ті, хто живе вже в незалежній Україні, але й надалі мусять відстоювати свою європейскість: «*на граніті*», на Помаранчевому майдані й у щоденній праці.

Майже за кожним із її друзів стояла своя неповторна історія. З часом у розряд друзів переходили вже діти друзів. Молодих Михася сприймала з особливою теплою. Вона – одна з небагатьох, хто не «бронзовів» із часом, не була моралізатором, а залишалася рівною серед молодих.

Перший, хто спадає на гадку, – це **Тарас Компаніченко**. Цього сучасного кобзаря-характерника знають і люблять усі. Красень, мов із барокових портретів, із чорним чубом, у жупані та з незмінною бандурою. Керівник «Хорей козацької». Реконструє пам'ятки старовинної української музики XV–XVIII ст. (думи, лицарські пісні, невольничі плачі, побожні псалми та канти, духовна і світська лірика) і готовий нескінченно виконувати їх чи не на всіх «наших» урочистих заходах. Михася знала його близько: він приходив із колядою в домівку пана Євгена Сверстюка, де вони збиралися на Різдво. Як завжди, коли мова заходила про Тараса, а ще про його діток, обличчя Михасі освітлювала тепла усмішка. Раділа, що Тарасові вручили премію Василя Стуса. Більш гідного кандидата важко й уявити.

Тим паче, для Михайлини Стус – не просто визначний поет, а й побратим і дуже близький друг. Значну частину свого життя вона присвятила тому, щоби творчість забороненого за радянських часів поета здобула належне визнання.

Зауважу, що хоч би про кого з Михасиного кола йшлося, зразу виникають асоціації з іншими людьми. Скажімо, ще один Стусівський лауреат 2003 року – **Іванка Крип'якевич**.

Про Іванку Михайлина знала з моїх розповідей та з репродукцій іконостасів її авторства. Вперше побачила її на церемонії нагородження. Особливо вразила її інавгураційна промова, де Іванка проводила паралелі між поетичними рядками Стуса та Святим Письмом. Михася, яка відчувала поезію Василя Стуса всіма фібрами своєї душі, була зачудована. Адже це справжнісіньке наукове дослідження, автором якого мав би бути фаховий літературознавець, а крім того, й людина з глибокими знаннями релігії. Нічого дивного, Іванка – з родини нескореного греко-католицького духовенства, дружина священника, мама п'ятьох дітей, а невдовзі й новий друг Михасі. У некролозі «Різдвяна Михайлина» Іванка описала їхнє тепле знайомство.

Іванка працює в Українському католицькому університеті у Львові. 2004 року Михайлину запросили виголосити тут на випускних урочистостях промову «Моральний імператив і виклики часу». По закінченні до неї підійшла одна випускниця й сказала: «Дякую, Ви допомогли мені випростуватися. Я вагалася з прийняттям важливого для мене рішення. Після Вашої лекції я знаю, як діяти».

В гостях у Михайлини.
На знімку: Михайлина Коцюбинська і
Мирослава Пінковська

В «колі Шевельова» в Музеї літератури.
На знімку: Елеонора Соловей, Магдалина
Ігнатівич, Михайлина Коцюбинська,
Мирослава Пінковська

Ректор університету **Мирослав Маринович** – давній і дуже близький приятель Михайлини. Разом із **Миколою Матусевичем** вони були членами Української Гельсинської групи, і на їхній судовий процес у Василькові Михасю викликали як свідка.

Михася пишалася успіхами свого молодшого друга Мирослава, гостила в його родині у Львові, згадувала, що його дружина Люба була єдиною, хто в брежнєвські часи відкрито проголосував проти її звільнення з роботи за дисидентство.

Ще один свідок того «судилища» у Василькові – **Євген Обертас**. Його син Лесик – колишній аспірант Михайлини Коцюбинської (коли вже в пенсійному віці вона нарешті отримала змогу працювати за фахом). Розповідаю Михайлині про прегарне етнографічне весілля Лесика з **Ясею Грушевською**. Наречена сама вишивала судженому шлюбну сорочку. Однокурсниці Ярослави, етнографи, розіграли ціле обрядове дійство. З Галичини прибули рідні нареченого з пишними короваями. Приїхала з Америки **Надійка Світлична**, хрещена Лесика.

Звісно, Михася добре знає родину **Грушевських**, маму, брата Івана. Про Надійку взагалі мовчу: посестра з шістдесятників, сестра Івана Світличного. Чи не кожна сторінка життя Михайлини ними оприсутнена. (Особливо драматичною була її розповідь про те, як вони з Льолею розшукували малого сина Надійки, коли по арешті мами малого забрали просто з дитячого садка, щоб залякати рідних і змусити покаятися, і як вона сама писала протестного листа аж **Щербицькому**.)

З Михайлиною Коцюбинською
в Ірпінському будинку творчості

Лесик Обертас був не просто здібним учнем Михася, але й помічником: забігав, допомагав із домашньою технікою, лагодив магнітофон. Він, який ріс у родині дисидентів, добре знав це середовище, тому тема дисертації йому не чужа. Михася ще встигла побачити видану «Смолоскипом» ґрунтовну працю «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років)», яку автор подарував їй із присвятою.

Інший аспірант (щоправда, *Тамари Гундарової*) **Олексій Сінченко** перейшов їй «у спадок» від **Романа Корогодського**. Роман приятелював із Михайлиною від часів Клубу творчої молоді в далеких шістдесятих. На початку Незалежності загорівся амбітною й трохи божевільною в умовах України ідеєю: разом із **Валерієм Шевчуком** вони замахнулися видати сто томів української модерної літератури. А от робити це в умовах вічного українського недофінансування можна, лише маючи жертвних соратників. Корогодський мав добрий нюх на людей: Олексій – саме такий. Молодий, грамотний, людяний (особливо це проявилось в останній рік життя Романа, коли Олексій фактично носив недужого на руках.)

Звичайно, найбільшим помічником Романа, коректором, редактором і консультантом була Михася. Коли виявила, що Роман, який ріс у російській культурі, а українською зацікавився лише в дорослому віці, мав деякі прогалини в знаннях. Впіймала його на вагому «ляпсусі» й взяла слово, що все написане даватиме їй перед друком на «цензуру».

Олексій став кур'єром від Романа до Михайлини. Тим паче, з Михайлиною вони працювали в одному інституті. Коли Михася вже нездужала, він став листоношею на далеку Троєщину, потрохи допомагав Михайлині з передруком праць, приносив літературні новинки. Був останнім, хто завітав до Михайлини напередодні Різдва.

Доброго ангела **Наталку Кучер** Михасі також «застав» Роман Корогодський. Наталка – науковець із такого близького Михайлині музейного середовища, а zarazом і художник. Людина духовна, делікатна й чуйна. У газеті Сверстюка «Наша віра» вона друкувала прегарні спогади про свої паломництва в різні святі міста, й Михася неодмінно передавала мені їх усі. Наталка ніжно любила Михайлину Хомівну, опікувалася нею і, навіть маючи на руках двох стареньких недужих родичів, знаходила змогу відвідати й допомогти. Дарувала Михайлині свої полотна, повні квітів і радості життя. Першою відгукнулася на дзвінок Тані прийти до Михайлини (востаннє).

Михася завжди раділа родинному щастю своїх друзів. Особливо її розчулювало, коли в родині росли діточки. Не могла без усміху говорити про дітей Тараса Компаніченка, Іванки Крип'якевич чи Андрія Ящишина. Цікавилася справами і старших, залюбки відгукувалася на пропозиції спільної праці. Скажімо, з Олексієм Сінченком і Наталею Кучер вже по смерті Романа Корогодського упорядкували і видали книгу його спогадів. Із сином Корогодського **Андрієм Ящишином**, режисером і автором циклу стрічок «Українці. Віра. Надія. Любов», планували зняти новий фільм про шістдесятників. Не встигли.

З **Ольгою Кочергою** і **Віктором Кубайчуком** дискутували щодо українського правопису. Оля згадувала, що Михайлина Коцюбинська була чи не єдиною з-поміж українських філологів, хто прихильно сприйняв її рішення – науковця-фізика, а не мовознавця – працювати

над перекладами наукової термінології. З того часу вони й приятелювали. Чоловік Олі **Віктор Кубайчук** є автором праці «Хронологія мовних подій в Україні» й одним із упорядників книги «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: документи і матеріали»; створив вебсайт <http://movahistory.org.ua> і став «вікном» Михасі в Інтернет-мережі. В один із днів народження Михасі ми спільно подарували їй приймач, а в зовсім останній подружжя прийшло з великим наплічником, щоби показати свій вагомий доробок – «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови» (укладачі – **Ольга Кочерга** та **Євген Мейнарович**) у двох частинах (по два кілограми й близько 150 000 гасел кожен).

Співпрацювали зі «Смолоскипом», знали і любили Михайлину Коцюбинську й мої діти.

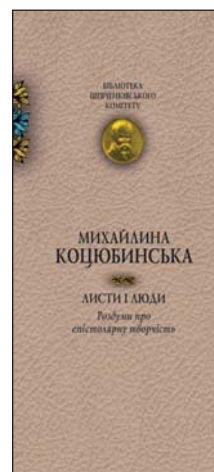
Відколи Роксоляна стала студенткою Києво-Могилянської Академії, Михася цікавилася її успіхами, стала науковим рецензентом її бакалаврського диплома. Згодом заприятзнилися ближче. Рокся їздила до Михасі на Троєщину, розмовляла з нею про науку, літературні новинки, сучасну музику. Останні декілька років, надзвонюючи мені, Михася після привітання бувало казала: «*Поклич Роксоляну, маю щось поспитати*».

Тішуся, що вдалося запросити Михасю в Оперну студію Київської музичної академії на нашу «сімейну» виставу «Самотність?!». Музику написала молода композиторка родом із Луганська **Настя Комлікова**, лібрето – **Роксоляна Свято**, режисер – мама композиторки, а разом і наша приятелька, **Олена Якуніна**, а одну з головних партій виконав мій син **Маркіян Свято**. Вистава складалася з двох частин: класичного академічного співу й рок-опери. І, треба сказати, що другу Михася вподобала більше.

...Говорячи про запити духовності ХХІ століття, український філософ і добрий знайомий Михайлини **Сергій Кримський** апелював до «*нового розуміння людини у її духовному опорі літургії безодні... Людина є насамперед істотою, що має внутрішній світ, духовність, свою долю та зверненість до вищих цінностей*».

Щасливі ті молоді, хто мав нагоду «доторкнутися до Людини». ■

Жовтень–грудень 2011 року,
Київ

Книга
Михайлини
Коцюбинської
«Листи і люди»

Михайлина Коцюбинська
читає останні новини

УКРАЇНСЬКЕ СОНЦЕКОЛО РОМАНА КОРОГОДСЬКОГО

**...Кажуть, призахідне сонце лікує серце.
Велике втомлене сонце ніколи не забуває
за наші дрібні, сплакани душі.**

Олег Лишега

Призахідне сонце *Романа Корогодського* якось так швидко скотилося за обрій, що ми не встигли зогледітися, як невблаганна Вічна ніч закрила його перед нами. Це правда, що був він не дуже молодий і не надто здоровий, що скінчився відведений йому Богом час, а важко змиритися з утратою. Важко уявити Київ без Романа.

Так звично було бачити його високу характерну постать на східцях монастиря отців Василіян чи між колон церковці на Аскольдовій могилі, ловити привітну, злегка іронічну посмішку, якою зустрічав шанувальників «кола Шевельова» на літературних презентаціях в залі Літературного музею, розпізнавати його голос серед гостей радіо «Свобода».

Роман Корогодський в молоді роки

Важко уявити помешкання на Урицького (яке могло би фігурувати як домашній етнографічний музей) без господаря в його незмінній позі біля столу, заваленому стосами паперів, щонайновіших літературних журналів та книжок з закладками, газетними вирізками, гумками й олівцями. Та й власне сама домівка – два кроки від залізничного вокзалу – для багатьох приїжджих була своєрідним привокзальним готелем. Хто тут не ночував у різні часи! Родичі, друзі, знайомі, знайомі тих і других. Звісно, що відвідувачами були й кияни. Здається, немає жодного більш-менш відомого сучасного діяча культури (і не лише українського), кого б не знав Роман Корогодський. Сміливо можна розкривати енциклопедію й перераховувати друзів і знайомих. Нереально перерахувати, та й усіх не знаю.

Властиво, оселя Оксани й Романа Корогодських в русифікованому Києві була для мене (та й, думаю, для багатьох) справді гостинним українським домом. Візиткою служив керамічний настінний таріль з мадонною, обрамлений традиційним вишитим червоними та чорними нитками рушником з написом «Добрим людям на здоров'я». Доповнювали інтер'єр десяток картин, намальованих друзями; ціла вервечка опішнянських коників, півників, козликів та інших керамічних звірят; майстерно розписані писанки; коралі; безліч милих дрібничок, листівочок; традиційне для кожної порядної галицької родини піаніно. Може тому почувала себе тут вільно. А ще справжній скарб родини – книгозбірня. Навіть по тому, як Роман Корогодський подарував київській міській

бібліотеці мистецтв десь зо дві тисячі книг, обсяг і тематика домашньої літератури просто вражають. Уся історія мистецтва, художня проза (особливо діаспорна), світова й українська поезія, філософія, театр, кіно! Багато імен, деякі взагалі невідомі.

Серед книжкових шаф та стелажів мирно співіснували ще дві істоти: добродушний небалакучий син Андрій, на час нашого знайомства «teenager» і заповзятий гітарист, та руда псина, яка компенсувала Андрієву мовчанку і заливала повітря дискантними руладами. Мала музикальне прізвисько Фа-ля, яке я, грішним ділом, сприйняла як полонізм, бо пухнастий її хвіст нагадував фонтан, що хвильками розбігався в різні боки. Фаля виправляла справжні циркові номери на їхньому родинному кону.

Родинна атмосфера сповнена природністю і доброзичливістю. Хоча столи не ломилися від наїдків, завжди було щось смачненьке для гостей. І традиційна кава. Потім пані Оксана гадала «на фусах». Як психолог, робила це майстерно, особливо повернувшись з Болгарії, де набула нової практики. На споді філіжанки грошей було обмаль, але незмінно чекала дорога. Дорога, довжиною в життя. Чи не тому Роман Корогодський свій життєпис означив як «дорогу до себе».

Важко уявити культурний простір України без «Модерної літератури» Романа Корогодського, без його кіно- і літературознавчих статей, без виступів на радіо й телебаченні, без «Кола Шевельова». Без його чесної громадянської позиції.

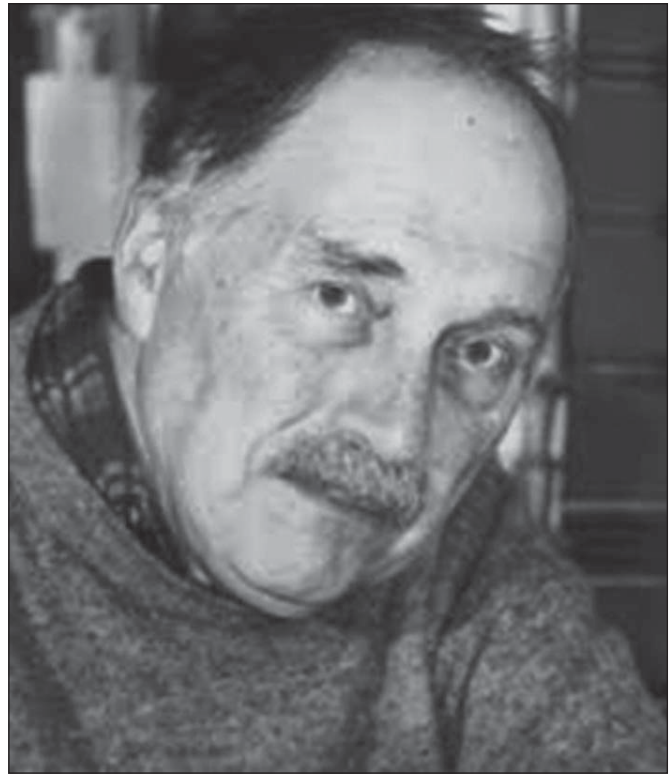
Роман Корогодський – один із тих, хто творив нашу культуру впродовж майже половини минулого століття. Кіно- й театрознавець, письменник, культуролог, видавець, інтелектуал. Його ерудиція в сфері мистецтва, музики, філософії чи літератури просто вражала.

Належав до славної когорти дисидентів-шістдесятників. Сьогодні приходить покоління, для яких події 40-річної давності вже історія, і їм важко повірити, що за вірш з освідченням у любові до України, намальовану не в тих барвах картину чи навіть просто за колядування у приятелів людину можна було звинуватити у націоналізмі, ясна справа, буржуазному. Далі – загальний осуд і «вовчий білет без права писати та малювати». Ну, звісно, можна продовжувати творити приватно, але з роботою за фахом треба було розпрощатися назавжди, не кажучи вже, що ні друкувати, ні виставляти не будуть. А в кого, не дай, Боже, ще якийсь самвидав, чи знайомство з «ворогом» – то вже готова стаття. А що вже казати про тих, хто насмілився публічно протистояти тоталітарному режимові. Їх нищили морально й фізично в таборах і «психушках», переслідували рідних та близьких. Належати до української культури, якщо ти не став пристосованцем, було справді небезпечно.

Роман Корогодський потрапив у українську стихію в зрілому віці, вже подолавши не одну життєву стежку від єврейської домівки на київському Подолі через радянську школу і два вузи, маючи опінію кінематографіста, театрального й музичного критика (хто не пам'ятає тодішній «Театрально-концертний Київ»?). Через Клуб творчої молоді він зацікавився з цілою плеядою молодих українських мистців і літераторів – *Алою Горською, Михайлиною Коцюбинською, Світличними, Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Валерієм Шевчуком, Василем Симоненком, Іриною та Анатолієм Макаровичами, Іриною Жиленко*. Багато з них стали його друзями на все подальше життя. Літературні вечори, екскурсії, феєричні подорожі до Львова, в Карпати. Добрий ангел його долі – галичанка *Оксана Яцишин*, кохана дружина, *Vita nova*.

Це дуже цікавий аспект для філософсько-психологічних роздумів: чому людині в часи глобалізації та космополітизації так важить існування в окремій і не найпопулярнішій культурі. Роман Корогодський прийшов в українство сформованим інтелектуалом і міг би спокійно процвітати в російсько-радянській офіцині та не перейматися культурою периферійною, яка потерпала і від гено- і культуроциду. Це стосується в першу чергу кіна. Недаремно ідеологи від культури так прискіпливо пололи українську кінониву, пильнуючи, щоб жоден живий паросток не пробився серед сірого бур'яну. Про те, що відбувалося в нашому кінематографі в радянське повоєння, Роман Корогодський яскраво проаналізував у своїх розвідках про *Довженка і Параджанова*.

Лише ціною неймовірних зусиль українським і бувально у кількох випадках світовим глядачам вдалося побачити справжні українські фільми. А який вони мали розголос! Варто лишень згадати обчиркженого «Білого птаха з чорною ознакою», що мав би оспівувати щасливе звільнення західно-українських земель доблесною радянською армією, а натомість вустами негативного героя, такого собі бандерівця Ореста, привідкрив заборонену сторінку нашої історії – визвольні змагання українців на своїй землі і за свою волю...

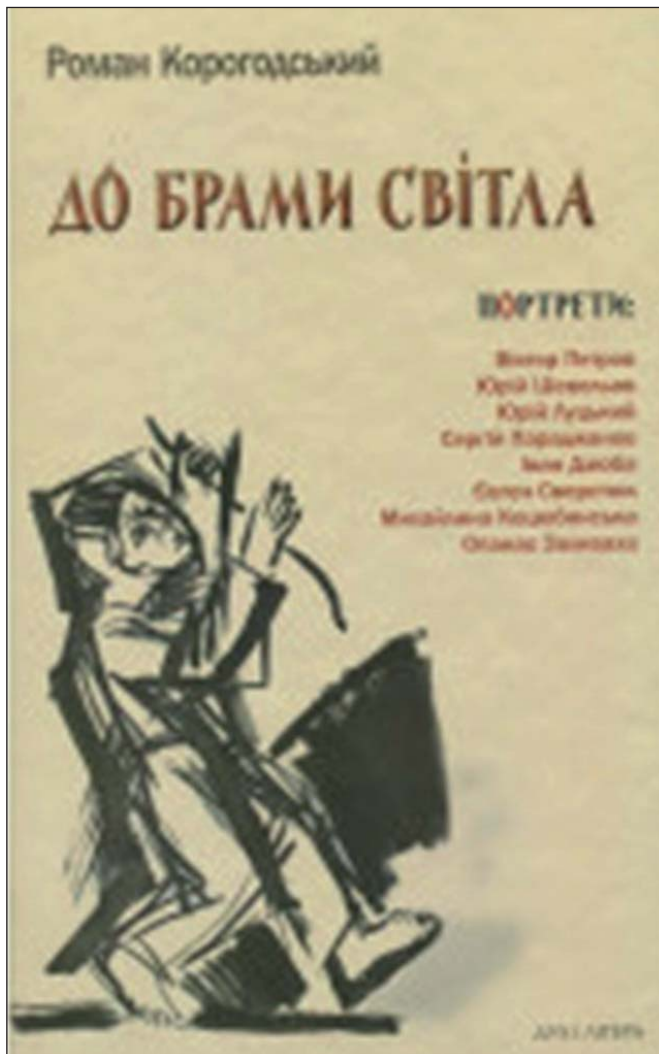
Призахідне сонце

За розкіш бути українським митцем треба було платити. Корогодського звільняли з роботи 14 разів, «звільняли як українського буржуазного націоналіста, не брали до праці – як гербея (єврея -- Ред.)» (афоризм *Володимира Климчука*). Перебивався підробітками в театрах, видавництвах, архівах, об'їздив центральну й західну Україну, Полтавщину, зазнав цікавими людьми. Пізнав Україну автентичну, не тільки ту, що у Києві та Львові, полюбив назавжди.

Роздуми про буття носія української культури в українських реаліях вилилися в цикл творів, які Роман Корогодський оприлюднив на схилку віку. Це дуже особистісний портрет епохи в персоналіях — чи це стосується самого автора, близького друга *Валерія Шевчука* і духовного вчителя *Григорія Логвина*, чи таких контраверсивних і неоднозначних осіб, як *В. Петров-Домонтович* та *Юрій Шевельов* (Шерех). Останні два прізвища лише тепер приходять до українського загалу, а були це знакові фігури на шахівниці української культури. Оглядаючи минуле століття і мислено ще раз програючи лише цими двома фігурами шахові партії, що розігрувались в Україні та над українцями, можемо зрозуміти, чому наша держава твориться з такими потугами, чому залишається питання еміграції зовнішньої й еміграції внутрішньої на противагу новомодному пристосованню.

Важко уявити без Корогодського оновлену Україну. Світліни, зроблені нашим хронікером *Галею Дигаскою*, фіксують ту щасливу мить липневого полудня, де ми, заспані й щасливі, стоїмо на горбі, подолавши всі лаврські кручі, через які на Співоче поле нас, як Сусанін, вивів Роман Корогодський. За нами вирує море помаранчевих прапорів і таблички назв населених пунктів всенької України.

Був одним з перших знайомих, кого зустріла на Майдані вранці по другому турі виборів.

Обкладинка книги Романа Корогодського «До брами світла»

Згадую, як важко було йому вистоювати на холоді під стінами Верховної Ради й Верховного суду, очікуючи доленосних рішень. І як по-дитячому тішився подарованим мною помаранчевим Миколайчиком, що мав принести перемогу.

Святкувати інавгурацію президента публічно в Романа вже не було сил.

Важко усвідомити, що святкування 72-річчя Романа Корогодського було останньою спільною «імпрезєю», а відвідини його в лікарні на Солом'янці – останньою зустріччю.

Згадувалося, як Роман добродушно кепкував з мого галичанського «укання» у вимові ненаголошеного «о». Це була, як казав, одна з причин його симпатії до мене. Друга стосувалася часів моїх перших відвідин, коли в далекі 1970-і я вперше потрапила на вулицю Урицького з пакунком від Крип'якевичів зі Львова і, захоплена господарем, розповіла про себе. Мої слова про відвідання якоїсь атракційної імпреди привели його в захоплення як якийсь містичний код. Надалі представляв мене в колі своїх знайомих як галичанку, «котра любить відвідувати імпреди і ліпити вареники».

Скільком різним імпрезам завдячую я Корогодському. Скільки вистав, концертів, починаючи від аристократичного салону *Віри Августівни Гмирі* й камерного *Володимира Губи* у філармонії, до зібрань «Меморіалу», кінофестивалів «Молодість» і аж до банальної коректу-

ри машинопису чергового есею Романа. І, звичайно, прогулянки Києвом, який Роман знав від дитинства і чувся справжнім гідом. Однак найчастіше бродили схилами парку біля їхнього помешкання.

Говорили про все на світі. Та про щоб не велася розмова – про виховання власних і чужих дітей чи про те, як висвітлювати листування *Лесі Українки* з *Кобиллянською* – завжди скочувалися на справи глобально українські.

Роман був пристрасним і спостережливим співрозмовником. Мав унікальне чуття справжності, натомість не терпів фальші, невігластва. Ніжною любов'ю дарував рідних і друзів. Був християнином, серцем відкритим до Бога. Якось особливо зворушувала його приязнь до сестричок-черниць *Христофори* й *Маргарити*, шанобливість до пароха *Ігоря* й знаного теолога отця *Димида*.

Може, якось не відчувалося його старості, тому що поруч нього завжди були молоді. Він не тільки давав «путівку в життя» талановитим літераторам-початківцям, але вхитрявся розкопувати все молодші обдарування. Свої – внучка *Катруся*, *Соломійка Дигас* і моя *Роксоляна* – були постійно в полі його уваги. А щодо обожнювання потіх Іванки Крип'якевич, що розтікалися, мов живе срібло, і за мить виповняли собою весь простір, то особлива розмова. Четверо білявих Димидиків зі своїми батьками Михайлом і Іванкою творять нашу львівську духовну родину, що до неї, як до джерела, завжди хочеться припасти. Недаремно Роман Корогодський, ведений якимсь незбагненим передчуттям, в час останньої хвороби так прагнув до Львова, щоб завершити свій життєвий шлях в колі родини, в християнській любові і Божій благодаті.

Київ, який по Львові так довго ставав мені рідним містом, знову збіднів, осиротів. Тільки пам'ять може змінити реальність. Тоді вуличками Києва, концертними й виставковими залами мене незримо супроводжуватиме Роман Корогодський – мудрий наставник, щирий приятель, дотепний співбесідник і просто рідна душа.

Статтю я писала по Помаранчевій революції, яку Роман прийняв із особливим ентузіазмом. Тоді не думалося, що гідність українців прийдеться відстоювати знову, вже без Романа та зі зброєю в руках. ■

За матеріалами *Мирослави Пінковської*, 2020 р.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОДВИГ ЮРІЯ ВАСИЛЬОВИЧА БАДЗЯ (1936–2019)

Володимир Кампо
канд. юрид. наук,
доцент,
Заслужений юрист України,
суддя
Конституційного Суду України
у відставці,
м. Київ

Йому випало жити і творити у надзвичайно складний час, коли протягом життя однієї людини створилася і впала світова імперія – Радянський Союз (1922–1991 роки). Юрій Васильович був не тільки свідком цього історичного процесу, але і його активним учасником, зокрема виступаючи проти колоніального становища Української РСР у складі цього Союзу. Він вважав, що радянська імперія повинна була згинуть для того, щоб звільнені від неї народи, а серед них і український народ, мали право жити, тобто творити власну долю.

Талановитий випускник Ужгородського державного (нині – національного) університету **Юрій Васильович Бадзьо** швидко робив педагогічну та громадську кар'єру, і в 1961 році був прийнятий до аспірантури в київський Інститут літератури ім. Т. Шевченка Академії наук Української РСР. Він багато чого досягнув би, якби притримувався канонів кар'єрної радянської науки. Проте сталося те, що сталося. В Інституті літератури у нього наступило суспільне прозріння, що вартувало йому більше двох десятиліть жорстоких випробувань і політичних репресій.

Як чесна і справедлива людина, Юрій Васильович швидко зійшовся у зазначеному Інституті з колегами, які намагались осмислювати минуле, сучасне й майбутнє України, причини та наслідки кризових процесів, зокрема у гуманітарній сфері. Парадоксально, що ці процеси відбувалися на фоні успішного економічного розвитку Української РСР, що складав майже 25 % союзної та відповідно 5 % світової економіки. Тобто матеріальних проблем з належним забезпеченням даної сфери не повинно було би бути.

Проте успіхи в економіці в українській суспільній практиці ще не служать гарантією від рухів опору чинній владі. Так було під час Помаранчевої революції 2004 року, коли в Україні були найвищі показники зростання ВВП в Європі – 12 %. Те саме сталося в середині 1960-х років, коли в Українській РСР організувалась перша демократична опозиція радянській тоталітарній Системі в особі дисидентів-шістдесятників **І. Дзуби, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, Л. Танюка** та багатьох інших. Цей рух фактично став прообразом громадянського суспільства, що почало формуватись.

Юрій Васильович став одним із активних учасників дисидентського руху, який із національно-демократичних позицій піднімав питання про відродження української культури, мови і традицій. В Українській РСР, в т.ч. й на Закарпатті, було немало борців із тоталітарною радянською Системою, але вони стояли на інших ідейно-політичних позиціях: посилення конфронтацій, збройна боротьба тощо. Цінність руху дисидентів-шістдесятників полягає в тому, що вони творили національно-демократичний контекст історичного процесу переходу України від колоніального до незалежного статусу.

Вислови Юрія Васильовича про незадовільний стан української мови та культури в Українській РСР та його практичні дії не могли сподобатись радянській тоталітарній Системі, що була створена **Й. Сталіним** і явно потребувала політико-правової модернізації.

Розуміння цієї необхідності у людей даної Системи наступило тільки через 20 років після початку руху дисидентів-шістдесятників, тобто у 1985 році, і тривало до 1991 року, коли закінчилась так звана «*перебудова*». Початок цієї «*перебудови*» пов'язаний з приходом до влади Генерального секретаря радянської компартії **М. Горбачова**. Останній, до речі, частково втілює у життя гуманітарну програму дисидентів-шістдесятників: звільнив з тюрем і заслав потерпілих від політичних репресій, дав згоду на прийняття закону про державний статус української мови 1989 року тощо.

Юрій Бадзьо в молодості

Однак ще раніше – у другій половині 1960-х років – Система жорстко відреагувала на дисидентську поведінку Юрія Васильовича. Спочатку до нього застосовували заходи виховного, потім партійного та дисциплінарного впливу; коли ж це не допомогло – вдалися до прямих політичних репресій. Проте ніщо не зламало його віру в розбудову незалежної України в сім'ї вільних народів.

У 1972–1979-х роках Юрій Васильович писав свій трактат «Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму», який увійшов в аннали світової історико-філософської літератури. Видатний український історик і політолог в екзилі **Іван Лисяк-Рудницький** назвав цей твір пана Юрія серед кількох найвизначніших інтелектуальних досягнень українських дисидентів.

Трактат Юрія Васильовича був продовженням інтелектуального аналізу колоніального становища українського народу, його культури та мови, започаткованого лідером дисидентів-шістдесятників **Іваном Михайловичем Дзюбою** у памфлеті «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На початку 1970-х років як реакція суспільства на переслідування І. Дзюби виникла потреба інтелектуальної підтримки громадянського руху опору проти радянської тоталітарної Системи. На це активно відгукнувся Юрій Васильович.

Зазначений трактат вийшов друком тільки в 1996 році й тому не міг реально вплинути на суспільно-політичну ситуацію в Українській РСР. Однак 23 квітня 1979 року під час обшуку в квартирі Юрія Васильовича кадебісти знайшли його рукопис і це стало підставою для порушення кримінальної справи проти нього за звинуваченням в антирадянській пропаганді. Це було абсурдне звинувачення, тому що у рукописі ніякої антирадянської пропаганди не було. Була тільки критика сталінських перекозень національно-державного життя в СРСР у дусі комуністичного тоталітаризму та російського імперіалізму.

Засуджений радянським судом у грудні 1979 року до позбавлення волі і заслання на 12 років, Юрій Васильович 9 років відбував незаконне покарання. У грудні 1988 року він був звільнений з місць покарання за наказом президента СРСР М. Горбачова, але без будь-якої компенсації за моральну шкоду, завдану репресивною Системою. Тільки у 1991 році пан Юрій, як жертва політичних репресій, був реабілітований законом незалежної України і йому була призначена невелика пенсія.

Повернувшись на початку 1989 року із заслання, Юрій Васильович активно включився у громадсько-політичне життя Української РСР. Проте він застав уже зовсім інший народ, ніж той, який був у 1960–1970-х роках. Наприкінці 1980-х років цей народ крок за кроком виборював незалежність, що її пан Юрій теоретично обґрунтував у своєму трактаті. Революція незалежності 1990–1991 років, яка увінчалась двома історичними актами – Декларацією про державний суверенітет України 1990 року та Актом проголошення незалежності України 1991 року – фактично підтвердила його історичну правоту, як і правоту інших борців за незалежність України.

Громадсько-політична діяльність Юрія Васильовича на початку 1990-х років була не надто успішною. Він програв парламентські вибори 1990 року в одному з київських виборчих округів, а в 1992 році відмовився від участі у діяльності Демократичної партії України, яку сам же створював і написав проект її статуту. Юрій Васильович зрозумів, що практична політика – не його справа і він вирішив зайнятися науковою діяльністю, що завжди була йому до душі.

Треба розуміти, що таким людям, як Юрій Васильович, котрий жив високими інтелектуальними цінностями – чесно й по совісті, було досить важко миритися з різними недоліками українського суспільного життя. Він на власному досвіді переконався, що пострадянські українці не є досконалими і вони можуть поступати необдуманно, несправедливо. Причина цього явища була закладена в пережитках старої, класово-більшовицької культури, що панувала ще серед загалу, і людей треба перевиховати в дусі гуманістичних та національних цінностей. Власне, після проголошення незалежності України цим пан Юрій весь час і займався.

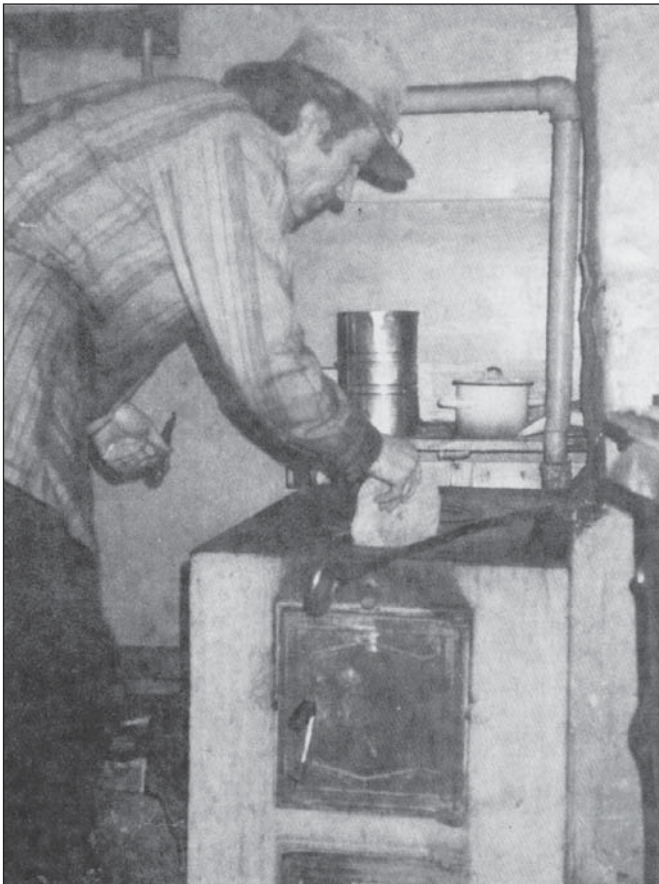
Відомо, що світ українського дисидентства не був однорідним. Навколо ідеї духовного відродження України та звільнення її від імперської й колоніальної залежності у 1960–1970-ті роки об'єдналися різні за фахом, віком, життєвим і науково-мистецьким досвідом люди. Очевидно, що між ними виникали певні непорозуміння, протиріччя і конфлікти, що, правда, рідко переростали у протистояння. І це не дивно, бо в цих людей була одна мета, хоч і різними були методи й способи її досягнення.

Слід зазначити, що Юрій Васильович відносився до тієї частини дисидентів-шістдесятників, які більш кри-

тично ставилися до радянської тоталітарної Системи, ніж їх колеги з поміркованими поглядами. Однак цінність внутрішніх дискусій у середовищі дисидентів полягала в тому, що таким чином прослідковувалися моделі поведінки майбутнього громадянського суспільства, яке від своїх витоків заклало ідеологічну та політичну багатоманітність. Саме з таких методологічних позицій треба підходити до питань про певні розходження в середовищі дисидентів-шістдесятників, про що іноді згадують автори досліджень цієї течії.

За неповних 15 років нашого знайомства з Юрієм Васильовичем – від 2003 р. аж до його смерті – було обговорено сотні різних питань, що цікавили кожного з нас. А починалось все так. Десь у 2002–2003 роках мене зацікавила тема Конституції України і філософії у контексті конституційної просвіти громадян. На той час прийшло розуміння, що для українців, які частіше голосують на виборах серцем, аніж розумом, конституційна просвіта має стати тим фактором, що раціоналізує їх мислення. Проте ця просвіта має розвиватися не стільки через юриспруденцію (хоча це дуже важливо), скільки завдяки іншим гуманітарним дисциплінам, ближчим до культурного життя людей.

Працюючи над питаннями конституційної просвіти громадян, я зрозумів, що в першу чергу бракує їй філософського обґрунтування, і мені захотілось заповнити цю наукову прогалину. Так дорога привела мене в Інститут філософії НАН України, де я цілком випадково зустрів Юрія Васильовича, який там працював. Моя тема зацікавила його і він отримав від мене кілька книг з конституційного права. Мені подобалося й те, що він мій земляк із Закарпаття, і те, що був знаним дисидентом-шістдесятником, якого я вважав гордістю нашого краю.

Юрій Бадзьо в Якутії на засланні.
1986 рік

Однак через якийсь час з'ясувалося, що конституційна просвіта громадян ніяк не посувається, але ми з Юрієм Васильовичем продовжували дружити і час від часу по-земляцьки зустрічалися в Києві у нього вдома на вулиці Предславинській чи по сусідству в ресторані «Угорський дім» на вулиці Васильківській. Такі зустрічі були пам'ятними і вони залишали в мені глибокий духовний слід. А пан Юрій був задоволений з того, що про нього не забувають, і якщо трохи забували – нагадував про себе.

Іноді в ресторані нам компанію складали **Микола Бідзіля**, відомий державний, політичний, громадський і науковий діяч; **Петро Мідянка**, поет, есеїст, лауреат Шевченківської премії; **Олесь Шевченко**, державний, політичний і громадський діяч, дисидент-шістдесятник; **Юлія Бентя**, відповідальна редакторка часопису «Критика»; **Іван Магей**, адвокат, лідер молодих закарпатців у Києві та інші. Після похорон дружини Юрія Васильовича **Світлани Тихонівни Кириченко** 22 квітня 2016 року в «Угорському домі» ми зустрілись з ним та його дітьми – Богданою, яка з сім'єю мешкає в Канаді, та сином Сергієм, який працює у Празі на радіо «Свобода».

До філософських питань конституційної просвіти громадян ми з Юрієм Васильовичем поверталися ще не раз, але він ніяк не хотів до них ставитись уважно – надто незначними вони йому видавались. Мабуть, так само ставляться до моїх пропозицій деякі автори-літератори, яким пропоную писати на конституційну тематику: оповідання, вірші тощо. Але здається, бог почув мої прохання і ось письменники **брати Дмитро і Віталій Капранови** підготували книгу про Конституцію України для дітей і їх сайт з електронною версією цієї книги відвідало більше півмільйона користувачів! Фактично ці письменники розкрили масштаб суспільного інтересу батьків до конституційної просвіти своїх дітей. Як бачимо, цей інтерес великий, але держава не може знайти кошти, щоб видати працю братів Капранових.

Сьогоднішній мій зв'язок з РОВВ походить на предрадіо... А через три-чотири дні – крайній спосіб мого перебування в отурсе, в с. Копиновці.

Если вопрос с авиабилетом не решится самостоятельно, мне не останется ничего другого, как своевременно выехать из села Копиновцы к первому пункту моего авиамаршрута (Ужгород) без билета на авиарейс, снѣв с себя ответственность за возможное опоздание к месту ссылки и за возможное инцидент в аэропорту маршрута.

Бадзьо Георгий Васильевич -

село Копиновцы

22 августа 1988г.

22-26.08 муромцеве РОВВ предрадіо пошти-ри намоти мене с авиабилетом, но безуспешно. Поэтому сегодня, 26.08, в отпуске дни взял билет только до Львова на заграничный рейс.

Прошу Вас дать указание своим сотрудникам в местах моей пересадки (Львов, Новосибирск, Иркутск) посодействовать мне в получении авиабилета на украинскую маршруту.

26 августа 1988г. с. Копиновцы

Бадзьо Г.В. -

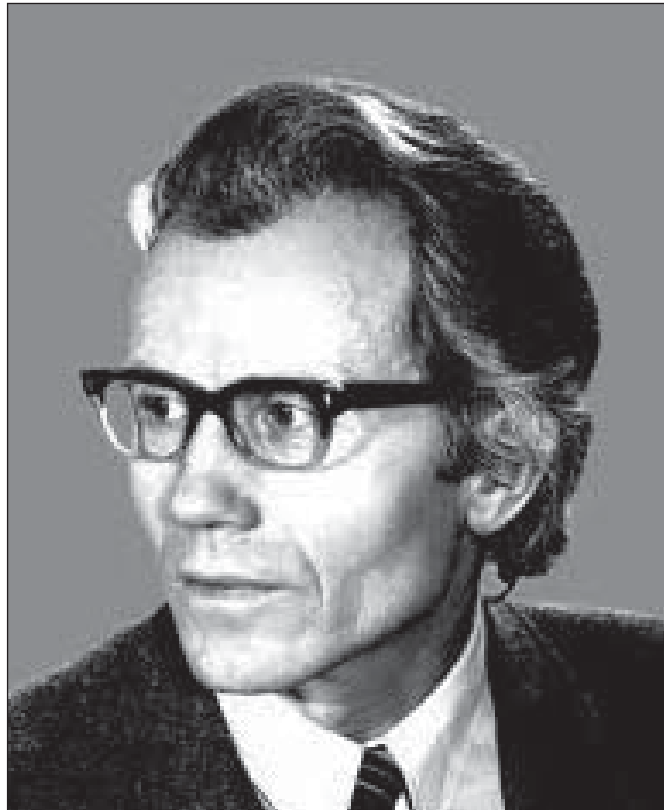

Світлана Кириченко

Юрій Васильович був дисидентом у радянську епоху і своїм життям підтвердив, що дисидентство – це ключ до успішного переходу від колоніального статусу України до незалежного. Далі у пострадянську епоху роль дисидентів повинні виконувати інтелектуали, тобто незалежні громадські діячі, які займаються критичним осмисленням, дослідженнями чи рефлексіями стосовно суспільства або різних галузей знання. Вони також мають пропонувати вирішення актуальних проблем і мати певний авторитет як публічні особи. Однак сталося так, що у пострадянський період пан Юрій (як і багато інших дисидентів-шістдесятників) продовжував виконувати вже нову для себе роль – інтелектуала, тому що інших справжніх інтелектуалів було мало.

У наших розмовах Юрій Васильович не раз наголошував: Україна не зможе успішно розвиватися без серйозної інтелектуальної опори її влади, хоча деінтелектуалізація різних сфер суспільного, насамперед наукового, життя для нього була досить очевидною. Він міг би підготувати з десяток нових інтелектуалів, якби держава створила для нього умови: дала можливість відкрити, наприклад, Інститут пострадянського суспільства – при певному закладі вищої освіти чи академічної науки, найняти 2–3 співпрацівників тощо. Пан Юрій міг би залишити нам набагато більшу, ніж ми маємо, наукову спадщину високої інтелектуально проби.

Однак український політичний клас фактично не визнавав і досі не визнає інтелектуалів за продуктивну суспільну силу. Звідси системний брак свіжих інтелектуальних сил у науковій, технологічній, інформаційній та інших сферах, про що ми з Юрієм Васильовичем не раз говорили. Відтак Україна залишається далеко позаду світових та європейських країн, країн (США, Німеччина, Польща, Франція, Японія та ін.), де інтелектуалів заохочують та підтримують. Зрозуміло, що після проголошення незалежності України

Юрій Бадзьо

Юрій Васильович став більш поміркованим в політичних оцінках, критичніше оцінював відносини між державою та громадянським суспільством. Так, він виступив на підтримку Президента *Л. Кравчука* і критикував тих націонал-демократів, які розглядали останнього лише як колишнього суверен-комуніста. Дуже великі надії пан Юрій покладав на Президента *В. Ющенка*, але вони не справдилися. До речі, це був єдиний глава держави, який звернув увагу на інтелектуальні здібності пана Юрія – ні до, ні після цього його ніхто з перших осіб держави не помічав.

Юрій Васильович критично ставився до помаранчевих сил, як і до окремих аспектів Революції гідності. Одним словом, пан Юрій демонстрував незалежність поглядів, притаманних публічній особі, й насправді був сучасним інтелектуалом.

Працюючи останні роки над науковою темою свідомого і підсвідомого в суспільному житті, Юрій Васильович роздумував над проблемами національного примирення та подолання цивілізаційно-конфронтаційної моделі суспільно-політичного розвитку України, коли після кожних президентських виборів вектор її геополітичного розвитку змінювався на протилежний. Він не мав якихось рекомендацій з цієї проблематики, але вона його хвилювала. Найпростіший шлях до вирішення цих проблем, на мою думку, був у забезпеченні неухильного виконання і дотримання Конституції України. Але пан Юрій не вірив, що в нашій країні таке можливо, оскільки конституційний нігілізм дуже глибоко засів у суспільній свідомості українців.

Очевидно, що Юрій Васильович цікавився Конституційним Судом України, бо мені там випало працювати у 2006–2013 роках. Кілька разів я пропонував йому відвідати Суд, але він відмовлявся. На політичній шаховій дошці пана Юрія Конституційний Суд України був другорядною фігурою. По суті він був правий, оскільки політичні на-

слідки рішень Суду, до яких він сам не мав жодного відношення, бо не брав участі у політичному процесі, більше залежали від діянь парламенту та інших політичних органів державної влади.

А яким зразковим чоловіком для Світлани Тихонівни за її життя був Юрій Васильович – це треба було бачити! Після інсульту його дружина роками не піднімалася з ліжка і він весь час був поруч. Вона трохи ревнувала його, і коли я приходив до нього у гості, пані Світлана час від часу нагадувала про себе і я мусів прискорювати своє гостювання.

Зрозуміло, що Юрія Васильовича цікавило громадське життя на Закарпатті, й кожного разу при відвідуваннях я привозив йому тамтешні місцеві газети. Він не раз запитував, чому **Віктор Балога**, відомий підприємець і політик із Закарпаття, не подбає про місцеві дороги, про працевлаштування жителів краю тощо. На ці питання у мене не було відповідей. Ще я дарував Юрію Васильовичу книжки **П. Мідянки** та інших закарпатських авторів. Мала батьківщина була мила його серцю й одночасно він знав, що якась частина місцевої еліти його не сприймає: він передавав свої книги і брошури в деякі заклади та установи на Закарпатті, але слів подяки від них не чув. Не даремно кажуть, що немає пророка у своїй вітчизні. Видно, що ця істина стосувалась і пана Юрія.

Юрій Бадзьо

Проте це не применшує ролі та значення Юрія Васильовича як громадсько-політичного і наукового діяча України, який відстоював своє дисидентське бачення тих історичних процесів, свідком, учасником, а заодно і жертвою яких він був. З часом історія більш детально розкладе все по своїх полицях, і тоді можна буде більш конкретно говорити, що саме пан Юрій зробив для свого українського народу, якого він любив щирою синівською любов'ю. І напевно, що з часом на Закарпатті збільшуватиметься число тих, хто достойно оцінить його громадянський та інтелектуальний подвиг.

Юрій Васильович любив подискутувати на ту чи іншу тему, але в той же час він залишався певною загадкою для співрозмовника. Тобто пан Юрій не все говорив, що знав, і тому завжди було відчуття, що ця людина може більше, але щось її стримує. Можливо, через те, що він, затиснутий у стінах своєї трьохкімнатної квартири, де вирізки з газет і журналів, книги тощо були розкладені по всіх кутках, не міг належним чином реалізувати свій творчий потенціал. Можливо, і щось інше було тому причиною. Проте було очевидно, що пан Юрій живе внутрішнім інтелектуальним життям, багато працює над собою, і це притягувало до нього людей, які часом хотіли допомогти в реалізації його планів, але він відмовлявся від будь-яких людських послуг. З його точки зору цим мала б займатися держава, бо саме їй він служив.

Чи може хтось із сучасників стати таким, як Юрій Васильович? Очевидно, що ні, бо наразі вже інша історична епоха й інші суспільні запити на порядку денному країни. Проте можна стати врівень з інтелектуальним подвигом пана Юрія, якщо правильно зрозуміти свій час, свою епоху й дати геніальну відповідь на одне з її ключових питань так, як це він зробив у 1970-х роках – без страху і з глибо-

ким переконанням у своїй правоті. Якби я хотів зрівнятися з інтелектуальним подвигом пана Юрія!

Саме нові люди, які здатні повторити подвиг Юрія Васильовича, сьогодні потрібні Україні як ніколи. Адже саме вони мають визначати її майбутнє у найближчі 10–15 та наступні роки. Наукові таланти вищої проби, які змінюють усталені уявлення про українське суспільство та світ (на відміну від часів радянської тоталітарної Системи) мають бути захищені твердим законом та окремою інституцією з представників інтелектуальної еліти.

Приходить час, коли треба подумати про увічнення пам'яті Юрія Васильовича. У рідному селі Копинівці пора присвоїти його ім'я школі, де він навчався. У містах Києві та Ужгороді місцева влада мала б подбати про назву його іменем однієї з вулиць. А при вході до Ужгородського національного університету слід було б встановити на його честь пам'ятну дошку. Наприклад, до 85-річчя від дня народження Юрія Васильовича, яке припадає на 25 квітня 2021 року. Звичайно, що можуть бути й інші пропозиції на цю тему.

Історична пам'ять про дисидента-інтелектуала Юрія Васильовича Бадзя покликана працювати на перетворення незалежної України в економічно, політично й соціально сильну, миролюбну державу, де поступово утверджуються (на противагу російському авторитарному режиму, що успадкував риси радянської тоталітарної Системи і хоче їх нав'язати сусідам) загальнолюдські цінності: національне примирення, захист гідності та прав людини, верховенство права і конституційна демократія. Це також данина пам'яті Людині, яка у далекі 1970-ті роки кинула виклик цій Системі й пододала її. ■

Київ, 15 червня 2020 року.

Володимир Кампо, Юлія Бентя, виконавчий директор часопису «Критика», Юрій Бадзьо і Петро Мідянка, поет та есеїст, лауреат Шевченківської премії

В ЗЕНІТІ БОГОМАЗОВСЬКОГО ЛІТА

«Україна створить цивілізацію
виміру давньої грецької»

Йоганн Готфрід Гердер (1744—1803)

«Коли Україна прокинеться від мордування — у нас може
спалахнути розвій світової культури, як в античній Греції»

Микола Писанко (1910 — 1996), епістолярна спадщина, листи

Микола Дьомін
мистець,
член Національної спілки
художників України,
м. Київ

Літня пора як час відпусток і відпочинку — завжди бажаний період у нашому житті-бутті. А якщо такі преференції пов'язані з якимись знаковими подіями — то й далєбі. Оце мені й не давало почати всеохоплююче такий важливий етап споглядання літнього сонцестояння на природі при березі якої-неякої річечки Стоход на Волині, озера Світязь або чорноморського узбережжя... З такими думками я повсякчас домислював плани втілення у життя преференцій художнього пленеру, оскільки для мистця такий тип відпочинку — найбажаніша не суспільно-політична, а індивідуально-творча подія. Але тут ще оголосили позачергові вибори як панацею від усіх накопичених бід, то й сумувати не доводиться... Бо як сумлінний громадянин держави, мусиш виконати свій громадянський обов'язок і віддати голос за депутатів у Верховну Раду по мажоритарних округах та за партійними списками. Себто взяти участь у волевиявленні українців жити в демократичній країні з європейськими цінами і цінностями...

Втім на даний час в Україні цін вистачає, а от з цінностями ще питання... Стосовно цих умовно філософських категорій у нашому швидкоплинному часі завжди починаються полеміки, а особливо тепер — в очікуванні передвиборчих перегонів. Отож на свідомість тиснуть оті розперезані проблематика виборів, проблема відпусток та наче б то й незначні проблемки побутового виживання... Проте для просвітлення свідомості потрібні й просвітлені смуги цього ж таки життя-буття. І такий уже не колапс, а конгломерат позитивних вражень я інтуїтивно відчув, побачивши на фасаді Національного художнього музею України (НХМУ) велетенську афішу: «Олександр Богомазов — творча лабораторія». До того ж і ЗМІ неодноразово повідомляли про цю подію в культурному житті України — певно як антитезу оголошеним на 21 липня дочасним виборам до Верховної Ради України.

Вважаю цю виставку не як звичайну художню, а як творчу лабораторію автора, де можна ознайомитися саме з таємницями художнього сприйняття і творення естетичного світогляду та трансформації його у твір мистецтва. Ще 1989 року, в літературній студії при журналі «Ранок» (видавництво «Молодь», керівник — відома поетеса *Галина Паламарчук*) серед студійців розповсюджувався щорічник «Наука і культура. Україна» Академії наук УРСР і товариства «Знання». Саме у цьому щорічнику за №23 я вперше довідався про художника і теоретика мистецтва так званого «кубофутуриста» *Олександра Богомазова*.

Як повідомляє редакція цього щорічника, ще 1980 року «Наука і культура» надрукувала статтю мистецтвознавця *Дмитра Горбачова* про творчість Олександра Богомазова на відзнаку сторіччя від дня його народження. Стаття викликала великий інтерес. Була власне однією з двох (друга — в журналі «Україна») публікацій з нагоди ювілею. Наведемо фрагмент передмови «Пророчий рукопис» Дм. Горбачова до трактату Олександра Богомазова «Живопис та елементи» вперше надрукованого саме 1989 року в щорічнику за № 23 «Наука і культура. Україна»:

«У 1914 році в м. Боярці під Києвом було закінчено теоретичну працю, в якій з нечуваною на ту пору проникливістю викладалися засади авангардного мистецтва. Автор трактату «Живопис та елементи» український художник-кубофутурист Олександр Богомазов (1880–1930) піддав аналізу логіку мистецького сприйняття і психологію народження мистецького образу.

Світ вивовнено енергією руху, і спостережливе око бачить динаміку навіть у статичному предметі («гора насувається», «рейки біжать», «стежка в'ється»). Чутливе зорове відчуття фіксує у кожному предметі наче приплив маси до активних його місць, за якими цей предмет упізнається, і вплив від пасивних, найменш характерних. Об'єкт, отже, формується на наших очах, він не є застиглим, як на полотнах неуважних верхоглядів-натуралістів. У залежності від умов існування динамічна фізіономія об'єкта міниться. Лінії і форми об'єкта спостереження мають свій темп і ритм. І художник, усвідомлюючи це, може зімітувати своє переживання від об'єкта за допомогою ліній і форм живописного мистецтва і відповідного ритму.

На відміну від прагматично-раціонального погляду мистецький зір заглиблюється в енергетичний шар Життя, де, як у танку, виникають щоразу нові злагоджені ритми. Знаменна присутність Життя чекає художника на кожному кроці (...).

Видати манускрипт вчасно завадили війни — світова і громадянська. Наприкінці 1920-х рукопис мав вийти друком як підручник Київського художнього інституту, де викладав професор Богомазов. Та на заваді стала сумнозвісна боротьба з формалізмом, розпочата невідгасами в 1930-х. Рукопис зберегла вдова по художникові **Ванда Вітольдівна**, і в 1970-х роках він опинився в Центральному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР.

1984 року паризький мистецтвознавець **Андрій Накор** назве цей трактат пророчим: «Навдивовижу дозрілі висновки. До такої концепції творчості **В. Кандинський** (всесвітньо визнаний теоретик новітнього мистецтва — Д.Г.) дійшов лише на осінь 1916. Пророчі слова Богомазова вражають тим більше, що їхній автор формувався єдино на терені Києва, незалежно від московських і петербурзьких футуристів. А втім не слід забувати, що Київ і Одеса були перед 1914 активними осередками, де відбувалися важливі авангардні виставки «Салону Іздебського» 1910 р. У Києві Богомазов спілкувався з **Олександром Екстер**, яка щонайліпше орієнтувалася на паризькому кубізмі та італійському футуризмі».

Однак окрім творчої лабораторії мистця мою увагу привернула також суто національна складова його творів як у тематиці сюжетів, так і у формальних пошуках автора, що чимось нагадували тогочасну естетику **Михайла Бойчука**. Саме таку думку висловив мистець і мистецтвознавець, колишній редактор відділу теорії мистецтва журналу НСХУ «Образотворче мистецтво» **Григорій Міщенко**. Тим більше для нас, українців, означений трактат набирає ваги тому, що створений він на українських теренах, а в мистецьких пошуках, знахідках та висновках випередив свій час. Промайнула думка, що такими здогадками, думками й відкриттям ідей тодішнього кубофутуризму варто поділитися зі знайомими мистцями і літераторами, які небайдужі до явищ національного мистецтва та культури, оскільки в контексті тематики своїх творів

Богомазов звертається до національних емоційних засад традиційної української толоки, тобто традицій камерних, лишаючи поза увагою індустріальне будівництво великих промислових об'єктів. Необхідно зауважити, що на той час сільська будівельна індустрія трималася на важкій фізичній праці селянина і була пов'язана з технологіями обробки дерева – розпилом, обтісуванням й струганням. І головний триптих картин Богомазова «Праця пилярів» (1927–1930): «Пилярі» (1927–1929), «Правка пилок» (1927), ненаписане полотно «Накат колоди» (1927–1930) — триптих хоча й не закінчений — наочно розкриває це досить трудомістке дійство традиційного зібрання на толоку української громади, що красномовно характеризує українців як працелюбну націю.

Якось напередодні, після відкриття виставки «Олександр Богомазов — творча лабораторія», я мав розмову з поетом і перекладачем **Петром Петровичем Засенком** і наша розмова торкнулася саме цієї знакової події та можливості відвідати виставку з колегами, небайдужими до національного мистецтва. На мою пропозицію взяти участь у такій дискусії погодилися і мистець, мистецтвознавець **Григорій Григорович Міщенко**, скульптор і аквареліст **Микола Наумович Обезюк** та художниця, есеїстка, викладач-методист **Олеся Яківна Бойко-Гулівата**. Але що дивовижно, колишній редактор журналу «Образотворче мистецтво» Григорій Міщенко свої теоретичні напрацювання з психології мистецького сприйняття, написання есеїв та статей теж явив світу у Боярці, але на три чверті століття пізніше — у кінці 80-х років ХХ століття.

Отож постала можливість обговорити світоглядні теоретичні засади і наболілі проблеми в образотворчості безпосередньо на виставковій арені в арт-залах НХМУ, щоб з користю використати зібраний матеріал для власної творчості, а взагалі й для викладацької діяльності. Але не так сталося, як гадалося. Власне домовленість про зустріч в арт-залах відбулася не без курйозів і з другої спроби, оскільки неждано-негадано виникли інші, серйозніші обставини. Григорія Міщенка черкашани забрали у санаторій «Поляна» і мистецький пленер на Закарпатті, Петро Засенко як член Правління НСПУ, поет-шістдесятник з президентом Всеукраїнського благодійного культурно-наукового фонду Т.Г. Шевченка **Людмилою Красицькою** мали вручати почесні відзнаки письменникам біля могили Тараса Шевченка у Каневі, Миколу Обезюка родина терміново приневолила на дачу у знаменитій Качанівці на Чернігівщині, Олеся Бойко-Гулівата майнула на художній пленер у Бесарабію на Одещині...

Поет Петро Засенко і художниця Алла Горська на Великдень у с. Любарцях на Київщині. Кінець 1960-х років

Отож усі наші зусилля повисли у спекотному повітрі над грифом-афішею богомазовського літа, адже термін дії виставки оголошено від 15 травня до 30 червня, і була надія, що адміністрація НХМУ таки продовжить термін вернісажу ще на липень... До того ж і дочасні вибори, як то кажуть, на носі... Але ідея все ж таки витала, вже у дощових передвибірних перегонах першої половини липня, і кинутий не так давно клич творчої дискусії поступово став набирати реальних обрисів... Оскільки сталося так, що цю знакову виставку таки продовжили до кінця цього місяця і 18 липня творчий гурт нарешті став спроможним до творчої дискусії в арт-залах НХМУ.

Не згадуватиму, як відбувався цей наш ексклюзивний збір — забіг-марафон з перемінною погодою: то сонце, то злива!.. Адже хмари теж наполягали на своїй дискусії, що аж парасолькою не встигаєш скористатися... Але вже безпосередньо на виставці, та ще й від вражень погодні колотнечі, виникло чимало цікавих думок. Першим висловив свою думку Григорій Міщенко. Він зауважив:

— Звісно, погода жартує, а виставка вражає і кількістю робіт, і якістю виставлених творів. Втім невеличкі шкіци-ескізи, підготовчий матеріал, зарисовки, начерки доволі об'ємно ілюструють творчий процес Богомазова — творчу лабораторію, як зазначено в афішах і анотаціях.

Він наголосив, що до цієї знакової виставки вийшла публікація і в журналі НСХУ «Образотворче мистецтво», де теж точиться дискусія про психологію творчого процесу. Отже, в контексті висвітлення створення цього пророчого рукопису я поставив Григорію Міщенку запитання:

— Григорію Григоровичу, як, на вашу думку, творчість Богомазова початку ХХ століття дасть поштовх розвитку сучасного мистецтва початку століття ХХІ чи його думки так і залишаються не прийнятними для сучасних українських майстрів пензля?

— По-перше хочу сказати, — наголосив Григорій Міщенко, — що він, певно, не Богомазов, а Богомаз, бо те «ов» — то імперський доважок, що постійно тяжіє над українською ідентичністю. І не дивно, адже московіти постійно намагаються привласнити усі вартісні відкриття українців. А стосовно мистецьких напрацювань, теоретичних узагальнень і творчих пошуків Богомазова, то хочу зауважити, що його теоретичні думки є цінним надбанням національної образотворчості. Втім є одне «але» — він зупинився на півдорозі, скоріше його зупинила ота сумнозвісна боротьба з формалізмом 1930-х років, так само як і школу **Михайла Бойчука** — «бойчукістів». Оскільки кожний художник у творчому акті проходить ті ж етапи, що й формалісти. Проте вагома річ у тому, що так званий «формаліст» зупиняється на півдорозі і видає свої творіння як панацею... Однак національно свідомий мистець іде у творчих пошуках далі, щоб виразити не тільки свої почуття і своє естетичне хвилювання, а й архетип українця. Що під цим поняттям маю на увазі?.. Це те, що притаманне нам, українцям як нації, тобто схильність сприймати події життя через філософію серця, хоча нині в суспільстві і світі запит здебільшого на «ratio».

Він хвилюк помірковував над роботами художника, став пильніше придивлятися до полотн триптиха, похитав невизначено головою, наче стверджуючи попереднє судження, усміхнувся і багатозначно продовжив свою думку:

— Я не хочу сказати, що ми, українці — тільки така собі лірична і співуча нація і нічого не розуміємо у накинутах

Родина Петра Засенка на Зелену неділю 1948 року: зліва направо тітка Наталка, сестра батька Петра Засенка — Петра Єлисейовича, його видно праворуч за Максимом Рильським; обабіч М. Рильського Галина і Ольга — двоюрідні сестри; сьома рідна сестра П. Засенка Поліна; восьмий Остап Вишня; дев'ятий Андрій Малишко; десятий Василь Швець

нам імперських визисках. Свою спроможність до захисту держави українці довели як на Майдані під час революції Гідності, так і в історичній ретроспективі за часів Козацької держави та в сучасній гібридній війні з Московією.

Роздуми Григорія Григоровича у голос заострили дискусію, викликали у товариства різні емоційні реакції. Ось, бачу, намагається вступити у розмову і Петро Петрович Засенко. Він, уважно вислухавши розлогу тираду мистецтвознавця Міщенка і як палкий прихильник мистецької творчості та образотворчого мистецтва теж висловив кілька своїх суджень, сказав:

— Тут були озвучені думки про засади творчості художника Богомазова і я хочу внести кілька своїх реплік на загал шановного товариства. Річ у тому, що у кінці 1950-х років в час навчання на останньому курсі філологічного факультету університету імені Тараса Шевченка мене із товаришем-однокурсником ознайомив із творами Богомазова мистецтвознавець **Дмитро Горбачов** ще у записниках цього музею...

Усіх така інформація дуже здивувала і внесла певну інтригу в подальший перебіг дискусії, оскільки всі мимоволі зацікавлено звернули увагу на це повідомлення й кинули погляди саме на Петра Засенка, адже він продовжував пригадувати перипетії свого студентського відкриття: — Роботи цього художника у музейних сховищах Горбачов показав нам таємно, позаяк тодішнє так зване «авангардне мистецтво» було під заборноюю. Ми були молоді і не зважали на всілякі заборони, оскільки були зацікавлені новими стилями і напрямками в літературі та мистецтві. Пам'ятаю: тодішній Дмитро Горбачов — молодий, енергійний з міцними біцепсами, що проступали крізь футболку (це була так само як і тепер літня пора) — заінтригував нас тим, що ознайомив зі справжнім мистецтвом, що не популяризувалося у Радянському Союзі, а було альтернативою натуралізму — методу, на якому базувався соціалістичний реалізм. Уже не пам'ятаю достеменно, де перед тим наші з Дмитром життєві стежки пересіклися, що він перейнявся до нас довірою, а от сам факт огляду робіт Богомазова за-

пам'ятався. Можливо, наше знайомство відбулося в клубі творчої молоді «Сучасник» під проводом *Алли Горської* чи *Віктора Зарецького*, де на той час виступав з лекціями теж теоретик мистецтва *Микола Писанко*, але не можу з впевненістю це стверджувати.

Плакат художника *Якова Гулівата*, що був представлений на Першому світовому Конгресі українців 1995 року

Після огляду робіт в запасниках музею ми з товаришем ще довго після цієї екскурсії обмінювалися враженнями. Ми намагалися збагнути причини такого становища у багатонаціональній державі робітників і селян, де саме національні мистецтво та культура не в пошані, а переслідуються. Для нас, студентів, це був якийсь незрозумілий парадокс, а то й шок. А ще, певно, і яскраве прізвище художника — *Богомазов* — посприяло тому, що цей епізод гостро вривався у пам'ять.

— Та ось напередодні, — продовжив своє повідомлення Петро Засенко, — у засобах масової інформації чую про виставку *Олександра Богомазова* та ще й *Микола Дьомін* зателефонував і запросив відвідати цей вернісаж. Звісно, не міг відмовитися, бо постала змога порівняти свої перші студентські враження із сьогоденням — минуло майже 60 років.

Петро Петрович замислено усміхнувся, певно, пригадуючи й інші епізоди життя, пов'язані з творчістю цього художника з ярликом так званого «кубофутуриста» і продовжив свою розповідь:

— Ще у той далекий час мого студентського життя у мене були яскраві спогади з дитинства, коли у селі *Любарці*, де мешкала наша родина, збиралися на «толоку» односельці і допомагали почергово один одному розбудувати обійстя. Дуже яскраво пам'ятаю, як саме розпилювали величезні колоди на лати і дошки. Це дійство відбувалося на височенних козлах з енергійним рухом пилярів і дзвінким голосом пил. Усе робилося вручну: гострили, розводили та клепали інструмент, а потім пускали його в діло. Оце мелодійне брязкотіння і дзвінкий ритмічний гук із середини колоди дотепер звучить у мене у вухах. І тоді, і нині для мене ті звуки наче оживають, коли я дивлюся на триптих *Богомазова*: гостріння пил, накочування колоди на козли та сам процес розпилу. Таке враження, що і тут, у виставковій залі, відбувається ота магія творення не тільки емоційних чинників нашого відчуття важкої селянської праці, а й творення *Духу української нації*. І це не просто слова, вони явлені нам у житті, в українській літературі та мистецтві, адже вистраждані часом. Оскільки на таких толоках творилося осердя українського менталітету.

Петро Петрович якось наче засвітився і примруживши повіки, загадково заушмався та, пригадуючи свої дитячі роки, коли він ще був школярем, щиросердно зауважив:

— Пригадую і слова *М. Рильського*: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Максим Тадейович кілька разів був у нашій господі, навіть є світлина цієї події. Він приїздив у *Любарці* з моїм дядьком доктором філології, лауреатом Шевченківської премії *Олексом Засенком*. Якось на *Зелені свята* 1948 року у нас був, так би мовити, десант письменників у складі *Максима Рильського, Остапа Вишні, Андрія Малишка* і *Василя Швеця*. І ті зустрічі на мене, малого, справили незабутнє враження. А настанови *Максима Тадейовича* спонукали до спостережень та уважного ставлення до навчання в школі. Рильський одного разу навіть спробував стати до роботи пиляра, певно щоб у той важкий час репресій додати впевненості односельцям хоча б у тій традиційній українській толоці.

Петро Засенко окинув поглядом присутніх і на цей раз сумовито та досить гостро й суворо докинув:

— Пригадую, як *Григір Тютюнник*, з яким я був у приятельських стосунках, якось розповів, що у той немилосердний час репресій і його батька нізачо спровадили в *ГУЛАГ*. Як розповідав *Григір*, відбулося ось що. Його батько з односельцями розпилювали колоди так само, як зображено на одній з картин триптиха *Богомазова*. До пилярів під'їхав бричкою колгоспний парторг і, примруживши очі та покурюючи цигарку, звернувся до пильщиків із запитанням: «От мені цікаво: кому з вас легше — тому, хто тягне пилку наверху чи тому хто відтягує знизу?». Батько *Григора*, обтерши піт із чола і не припиняючи роботи, відповів собі на лихо: «Легше тому, хто питає». Невдовзі батька *Григора* репресували навіть за такий невинний зміст дотепної репліки і його навіки поглинув *ГУЛАГ*... Певно і *Максим Рильський* знав цю історію про батька *Григора Тютюнника*, тому так душевно і приязно спілкувався з пилярами, відчуваючи їхню важку, але корисну для громади села та суспільства працю.

У контексті сказаного *Петром Петровичем* мені теж пригадався епізод, коли батьки зі мною і сестрою *Галиною* їхали мотоциклом *ІЖ-49* з саморобною люлькою із м. *Луцька* в село *Корсині* на літні вакації під час шкільних канікул. Тоді, в кінці 1950-х років, мамин брат дядько *Яків* теж розбудовував обійстя і повсякчас на подвір'ї працювали такі ж пиляри, як на картинах триптиха *Олександра Богомазова*. Пам'ятаю, як звучали мелодії тих пил, коли трачка від колоди сиплеться золотим піском і разом з краплинами, що виступають на чолі пиляра, падає униз та стає справжніми золотими зливками, переплавленими у височинь українського *Духу: унь-джінь, унь-джінь*, і віддає ця мелодія у свідомості пиляра філософською притчею — *інь-янь, інь-янь*. Це ж звучали тоді повсякчас так одчайдушно дзвінкі та сумні мелодії по українських селах на тогочасних толоках — *унь-джінь, унь-джінь, інь-янь, інь-янь*...

На мій спогад своєрідно відреагувала *Олеся Бойко-Гулівата* — активна учасниця трьох сучасних українських революцій: «Революції на граніті», «Помаранчевої революції» та «Революції Гідності». Проте відреагувала спогадами свого батька *Якова Трохимовича Гулівата*, відомого художника-графіка та іконописця. Його плакат був обраний емблемою на Першому світовому Конгресі українців. Саме 11 листопада 1995 року відбувся установчий з'їзд Конгресу, на сцені якого був представлений

величезний плакат автора Гуліватого із зображенням тризуба-підсвічника, на якому дві свічі — 1654, 1917 років — розстріляні, а свіча 1991 року під прицілом... Пані Олеся оповіла:

— Мій батько як людина, що тонко відчувала прекрасне, завжди звертав мою увагу на красу довкілля і красу взаємин між людьми. У важкий час розбудови його села Корделівка на Вінничині він з пошаною згадував односельців: пилярів, ковалів, теслярів, бондарів, шевців – тих українців, які були носіями світогляду творення, а не руйнування, оскільки вони були досвідченими умільцями народних ремесел і несли у світ красу своєї душі через свої витвори. На такі навички і досвід відчувати красу стосунків між людьми та естетичну складову життєвих явищ він звертав мою увагу. І я дуже вдячна батькові за таку його гуманістичну науку, бо, пригадую, за що б він тільки не брався, усе він робив натхненно і ретельно доводив до логічного завершення свої починання.

Пригадуючи перипетії Конгресу і плакат Я. Гуліватого, Петро Засенко наголосив на враженні від цього твору та зауважив на загальній піднесений настрій виступаючих на Конгресі. Він спостережливим оком підмітив, що Конгрес почасти був теж своєрідною українською толокою, бо лягав у контекст тодішніх українських реалій. Певно і ретроспекція української толоки у триптиху Богомазова, як зауважив Петро Петрович, показує значну роль мистецтва у нашому житті. Він звернув нашу увагу і на промовців Конгресу:

— Пригадую, саме під час роботи Першого світового Конгресу українців до Києва прибув відомий поет із Дагестану **Расул Гамзатов**. Це був час, коли члени Президії Спілки письменників України вже були задіяні в

справах української відбудови. Тодішній Голова Спілки письменників **Юрій Мушкетик** звернувся до мене, аби я взяв на себе організацію зустрічі Гамзатова на Київському вокзалі, поселив його в готелі, наступного дня провів вечір зустрічі з Гамзатовим у Будинку художників. Замислившись, Петро Петрович продовжив:

— Після урочистого вечора я повідомив йому, що в Києві проходить Всесвітній Конгрес українців і запитав, чи він не проти виступити на цьому Конгресі. Гамзатов сказав: «Єслі прігласят...».

Наступного дня, як повідомив Петро Засенко, він зайшов у залу в Палаці Україна і подав записку головуючому Павлові Мовчану з таким написом: «У Києві перебуває Расул Гамзатов. Думаю, що йому варто на конгресі надати слово для виступу». І підписався: Петро Засенко. Отож Мовчан невдовзі оголосив його записку. Зал оплесками ухвалив згоду і наступного дня о 10.00 Гамзатов виголосив на Першому світовому Конгресі українців чудову запальну промову, чим засвідчив пошанування нам, українцям.

А ще Петро Петрович звернув увагу Олесі Бойко-Гуліватой на відгук Расула Гамзатова на той знаковий плакат її батька. Хочу додати ще кілька слів, які характеризують уже творчість самої художниці Бойко-Гуліватой, бо для оточуючих і колег по роботі творча візія та ентузіазм пані Олесі дивовижні, адже вихоплює вона натхнення навіть із категорій випадкових, тобто мистецтво у її творчих діяннях з'являється, мов птах Фенікс — там, де для інших — емоційні попелища, у неї розквітає веселковий розмай... І це, певно, теж наука від її батька, що дала такі пагони добра та естетичного світогляду, оскільки у неї відбуваються дивовижні перетворення буденності у свято кольорів, що випромінюють красу... Вона викладала в

кількох художніх закладах і, як **Софія Русова**, створювала приватні художні школи. Нині ж викладає за власною оригінальною методикою.

Я озвучив на загал інформацію про Олесю Бойко-Гулівату — креативну учасницю нашої дискусії, — на що Григорій Міщенко зауважив:

— То ми з вами, пані Олесю, в деякій мірі колеги, адже ще на початку своєї, так би мовити, кар'єри початку 70-х років минулого століття ми з гуртом викладачів-художників утвердили традицію у початковій ланці мистецької освіти викладати фахові дисципліни рідною українською мовою на противагу повзучій тотальній русифікації. Таку довготривалу патріотичну акцію ми було започаткували у Київській художній школі № 2, хоча наш гурт викладачів кілька разів викликали у КГБ, аби нівелювати наші починання свідомої українізації. Хочу сказати, що після безуспішних ініціатив органів держбезпеки залякати нас, щоб ми відмовилися від патріотичних починань, мене відсторонили від викладацької діяльності та звільнили з навчального закладу. І щоб узагальнити свої думки з теорії образотворчості я у 80-х роках замешкав у Боярці, де пройшло і моє становлення як мистця та мистецтвознавця. Учні, яких я в той час навчав художньої грамоти, нині успішні особистості у мистецтві, є такі, що викладають у художніх навчальних закладах. Зокрема, в престижній Національній академії образотворчого мистецтва і архітектури викладає моя учениця **Марина Соченко**, яка неодноразово була та малувала українських героїв у зоні АТО.

Григорій Григорович усміхнувся і, зробивши паузу в своїй розповіді — історичному екскурсі до витоків свого становлення як мистця — та звертаючись безпосередньо до Олеси Бойко-Гуліватої, сказав:

— Так що, пані Олесю, я розумію ваше хвилювання і турботу за мистецьку освіту, оскільки, ще будучи редактором відділу теорії журналу НСХУ «Образотворче мистецтво», я з великою втіхою давав дорогу і редагував пропонувані матеріали на тему художньої освіти.

Мене такий пасаж Міщенка не здивував, а порадував, адже він і мою першу публікацію в журналі «Образотворче мистецтво» про художника і теоретика мистецтва Миколу Миколайовича Писанка редагував і схвалив до друку.

— Григорію Григоровичу, — звернувся я до Міщенка, — скажіть, наскільки теоретичні пошуки Олександра Богомазова перегукуються з теоретичними напрацюваннями Миколи Писанка, адже коли ви редагували матеріали моєї першої публікації, то достеменно знали сильні і слабкі сторони цих авторів?..

— Миколо, — зауважив Міщенко, — хочу сказати, що ці подвижники обоє шукали свою стежу і підступили до відчуття і розуміння мети і завдань мистецтва, але є ознаки, які притаманні їм обом — це антитеза натуралізму та соцреалізму. Тобто вони обоє наголошували на емоційній складовій, що викликає естетичне хвилювання, і як його закодувати у ритми і пластику композиції твору мистецтва. Тут кожний пропонує свій інструментарій і, на мою думку, він доповнює сприйняття і мистця, і глядача. Проте не треба забувати, що Богомазов писав свій трактат на початку ХХ століття, а Писанко явив свої теоретичні одкровення у другій половині цього ж таки ХХ століття. Отож порівнювати їх не дуже коректно, оскільки теоретична думка початку століття давала тільки початкові паростки, тобто думка просувалася шляхом проб і помилок, а наприкінці століття теоретична думка була збагачена цілим рядом вартісних ідей.

Втім енергетика дискусії поступово вичерпувала свій потенційний емоційний заряд. Отож, розмовляючи впівголоса, учасники дискусії рушили залами до виходу і, розтягнувшись по сходах між першим та другим поверхами музею, виказували свої думки та ділилися враженнями. Учасники дискусії вийшли до інсталяції із кольорових пил з картону в залі першого поверху й тут усі розкланялися та почали розходитися. Проте несподівано підійшов до гурту й Микола Наумович Обезюк, який безнадійно запізнився на наш захід і вернісаж, можна сказати, відбувся без нього... Він вибачився, пояснив причину такої оказії та з іронічними нотками у голосі сказав:

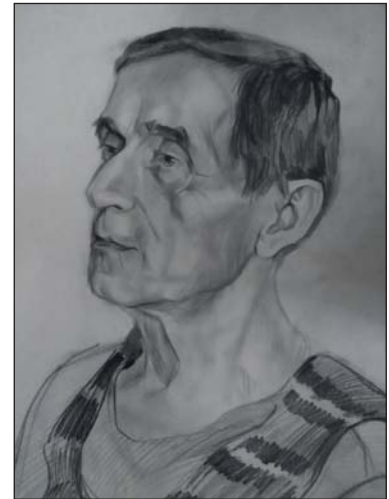
— Нині мода на артистів, то я саме пригадав вислів колишнього актора і президента Америки **Рональда Рейгана**: «Спіши не кваплячись!».

На це Петро Засенко теж, як годиться, дотепно, віджартувався:

— Втім і актор актору не рівня, бо коли жартують актори, то люди сміються, а коли політики — сміються крізь сльози або й плачуть.

Усі привіталися з Миколою Обезюком, приязно прийняли його жарт і тут же розпрощалися, а я з Миколою Наумовичем знову піднявся до експозицій виставки у залах другого поверху, оскільки мав на меті занотувати авторитетні думки Миколи Обезюка для майбутньої публікації цього заходу. Втім і пані Олесю упустила нагоду зробити світлину зі скульптором біля інсталяцій з пилами чи на тлі афіші виставки «Олександр Богомазов — творча лабораторія», за що потім себе дуже картала.

Досить уважно оглядаючи виставку, Микола Наумович повільно проходив вздовж експонованих творів, оцінюючи їх окремими репліками. У останній залі ми наблизилися до згаданого знаменитого триптиха Богомазова із зображеннями розпилу колод. При огляді цього триптиха Микола Обезюк зауважив:

— Пам'ятаю, у нашому селі Белиженці частенько виникали такі своєрідні тартаки, а оскільки після війни було і холодно і голодно, то мені частенько доводилося бути на таких толоках. Мій батько знався на багатьох будівничих промислах й доводилося йому з кумом розпилювати такі колоди, що зображені на картинах Богомазова. Одне слово: нелегка то справа, Миколо, розцахнути колоду навпіл, тим більше моєму батькові після поранення ніг, що довгий час не гоїлися. Та все ж пилярі працювали і я із захватом спостерігав за цим захоплюючим дійством. Пізніше, коли вже був студентом, то й намагався виліпити таку композицію, але не під час роботи пилярів, а на відпочинку.

— Миколо Наумовичу, — звернувся я до скульптора, — на скільки Ви у своїй творчості в монументальних об'ємах покладаєтеся на теоретичні засади різноманітних «ізмів»? Ось і Богомазова презентують як кубофутуриста, а модних теорій нині в мистецтві — по вінця й вистачає тлумачень цілей мистецтва?

— Для мене головним критерієм творчості окрім життєвої правди є образність, що трансформується у правду мистецтва. Тобто відбір характерних, типових рис і елементів та резонанс мого емоційного стану, який я відчуваю, коли працюю над сюжетом. Втім є одна умова: певний образ, над яким працюю, повинен спочатку знайти відгук

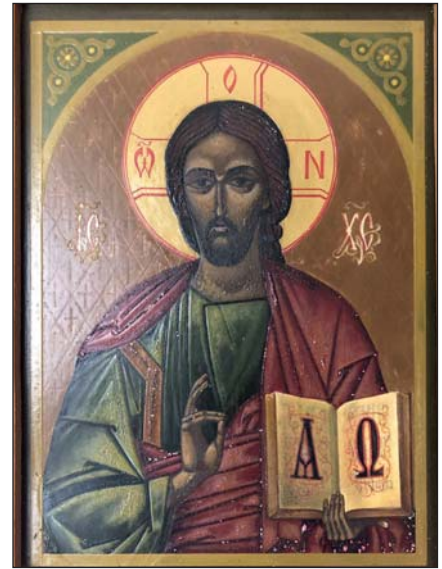
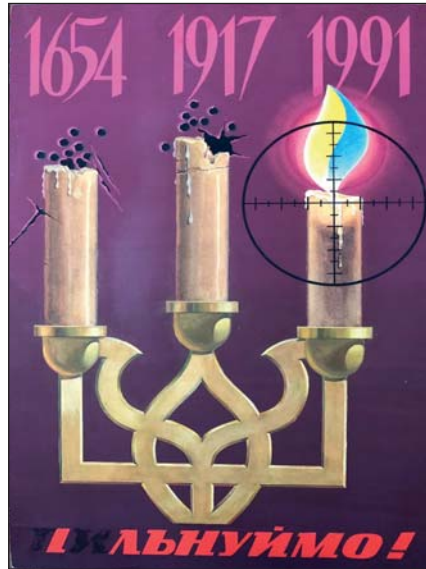

у моєму серці і лише потім я беруся до роботи, тобто я маю відчутти образ душею — коли не чуєш, то не варто й братися до справи. Оскільки потаємна ідея відкривається не зразу, а в процесі сприйняття мотиву, сюжету, теми — ось тоді й проявляється художній образ... Ну і, звісно, у творчості потрібно сповідувати загальнолюдські гуманістичні цінності — без цього нічого доброго в мистецтві не відбувається.

Виходили ми з Миколою Обезюком з Національного художнього музею України просвітлені і наснажені, постояли на сходах між двох левів як символів художнього сприйняття: впевненості та сумнівів. Проїшли далі, зупинилися на інших сходах, звернули увагу на велетенську липу, якій за переказами аж 500 років — теж своєрідний символ, що у час зміни епох спонукає до роздумів і висновків за долю національного мистецтва та України. ■

Література

- Дмитро Горбачов. Пророчий рукопис. Наука і культура. Україна, К.: Академія наук УРСР, Товариство «Знання» УРСР, 1989. — С. 456.
- Олександр Богомазов. Живопис та елементи. Наука і культура. Україна, К.: Академія наук УРСР, Товариство «Знання» УРСР, 1989. — С. 458 — 466.
- Вячеслав Чорновіл. Національна інтелігенція й українська політика. Час. 1995. 17 листопада. С 10.
- Іван Драч. Для мужніх нездоланих доріг нема. Час. 1995. 17 листопада. С 10.
- Писанко М.М. Рух простір і час в образотворчому мистецтві. — К.: Вища школа, 1995. — 63 с.
- Петро Засенко. Дорогою в Україну. Післямова. Князівство трав. Поезії. Тернопіль. Терноград. 2006. — С. 152.
- Микола Дьомін. Мистецтво скульптури – націєтворча місія в суспільстві: До 80-річчя скульптора Миколи Обезюка//Світогляд. 2018. Ч 5 (73). С. 65 — 72: 2 іл., 7 фото.
- Микола Дьомін. Із джерела весняних візій. До знакового ювілею Олеси Бойко-Гулівагої//Культура і життя. Квітень 2019. №14 — 17. С. 16: іл., фото.
- Григорій Міщенко. Вибрані твори. Каталог//Київ. 2012. С. 60: 68 іл., 12 фото.
- Віктор Сильченко. Інтелігент на конгресі//Київські відомості. 1995. 14 жовтня. С. 1, 6: іл, фото.

Виставка робіт Олександра Богомазова

КЛУБ ВИНОГРАДСЬКОГО В ГОРОДКУ

Богдан Мацелюх
доктор біол. наук, професор,
членкореспондент
НАН України,
зав. відділу
генетики мікроорганізмів
Інституту мікробіології і
вірусології імені
Д. К. Заболотного НАН України,
м. Київ

За ініціативи президента Корпорації «Юрія-Фарм» *Миколи Гуменюка* на робочій зустрічі з питань розвитку соціальних проектів міста Городок Хмельницької області, в якій взяли участь виконавчий директор Громадської спілки «Центр інновацій «Сходи в майбутнє» д.м.н. *Горбань Андрій Євгенович* і менеджер соціальних проектів міста *Бігняк Катерина Євгенівна*, прийнято рішення про створення на базі місцевого краєзнавчого музею Клубу ім. С.М. Виноградського, головою якого обрано заступника міського голови, краєзнавця *Кривоного Петра Антоновича*. 30 червня 2020 р. відбувся круглий стіл «С.М. Виноградський і Городоччина. До 130-річчя з часу відкриття явища хемосинтезу», на якому Бігняк К.Є. ознайомила учасників з конкретною метою Клубу. Мені випала честь бути почесним гостем на цій зустрічі і виступити on line з доповіддю, текст якої пропонується нижче.

Щиро вітаю організаторів та учасників Клубу Виноградського в живописному місті Городку! Я радий, що ім'я і наукова спадщина земляка, славетного мікробіолога і яскравої багатогранної особистості шануються і популяризуються в такий несприятливий і загрозливий для України сьогоднішній час.

Сергій Миколайович Виноградський був талановитою, багатогранно обдарованою людиною, не тільки повністю відданою мікробіології ґрунту, але і зацікавленою також у літературі, музиці і живописі. Можна бути впевненим, що новоорганізований Клуб з честю і гордістю носитиме ім'я геніального вченого-земляка, в якому учасники різного віку, і насамперед молодь, проводитимуть плідні доповіді і дискусії на різні актуальні теми сьогодення: сучасне становище і майбутнє науки у світі та в Україні, проблеми екології, епідеміології і медицини, еволюція живих організмів, особливості розвитку літератури, живопису і мистецтва в сучасну епоху, загрози цивілізації і виживанню людства.

Знайомство з біографією і творчістю Сергія Миколайовича приємно вражає плідним довголіттям і живучістю його наукових ідей і поглядів. Перше велике наукове відкриття вченого, яке принесло йому світову славу, пов'язано з виявленням явища хемосинтезу або автотрофії у світі мікроорганізмів. Сергій Миколайович перший відкрив роль сірко-, залізо- і нітрифікувальних бактерій в окисненні неорганічних сполук сірки, заліза і азоту відповідно і використанні звільненої енергії для асиміляції вуглекислого газу повітря. Кожна природна речовина як субстрат може розкладатися своїми спеціалізованими мікроорганізмами, між якими в природних асоціаціях існують різноманітні відносини – симбіотичні, конкурентні і нейтральні, і які здійснюють разом з іншими організмами кругообіг сполук і життя.

Фундаментальна робота С. Виноградського «Мікробіологія ґрунту» користується великою популярністю серед мікробіологів. Сьогодні тільки дуже мізерна кількість мікроорганізмів ґрунту (біля 1 %) досліджена вченими. Багато із них не культивуються в лабораторних умовах і тільки доступна завдяки методам метагеноміки. Нині швидкими темпами в багатьох лабораторіях світу відбувається секвенування або дослідження послідовності нуклеотидів у ДНК геномів різних представників мікроорганізмів. Це дозволить встановити таксономічні зв'язки або спорідненість між мікроорганізмами, виявити шляхи еволюції і побудувати найбільш природну систематику останніх.

У сотнях повністю секвенованих геномів мікроорганізмів виявлено багато пучків мовчазних генів біосинтезу невідомих продуктів, активація яких дасть можливість одержати в майбутньому багато біологічно активних речовин, корисних для медицини, ветеринарії і сільського господарства.

С. Виноградський заклав фундамент ґрунтової мікробіології та екології і сьогодні залишається сучасним вченим за своїм світоглядом та ідеями природодослідника.

Влада в Україні ніколи не була зацікавлена справжнім розвитком науки як за часів царизму і Радянського Союзу, так і в добу незалежності України. Багато представників талановитої молоді залишили і продовжують залишати Батьківщину і шукати на Заході можливості реалізувати свої здібності. У розвинених країнах світу на науку виділяють 2—3 % від ВВП, а в Україні згідно Закону про науку записано 1,7 %, а насправді виділено в 2019 р. 0,17 %, а в 2020 р. — 0,2 %. Цих коштів не вистачає навіть на зарплату вченим, а на придбання реактивів, обладнання, секвенування геномів бактерій, друкування книжок і статей в престижних закордонних журналах науковці повинні самі добувати собі кошти. Ситуація жалюгідна і майже безпорадна. Але спільними зусиллями вчених і громадських організацій, а також при благодійній допомозі бізнесменів може вдасться покращити становище української науки.

Великий внесок у популяризацію С. Виноградського в Україні здійснили канадський мікробіолог, політичний і культурно-освітній діяч, українець за походженням **Євген Рослицький** і фізик та історик науки **Василь Шендеровський**. Є. Рослицький відвідав м. Городок, Інститут Пастера в Парижі, лабораторний корпус і могилу вченого в Брі-Комт-Робер, написав науково-популярну книжку про С. Виноградського і першим справедливо назвав його українським вченим у науковій статті. В. Шендеровський також відвідав перелічені вище місця перебування С. Виноградського і був науковим консультантом фільму, а також автором статті про геніального вченого у першому томі «Нехай не гасне світ науки».

Портрет С.М. Виноградського роботи Я. Мацелюха

На закінчення статті я хотів би побажати великих успіхів у діяльності Клубу Виноградського і зробити йому свій скромний подарунок: копію доповіді Сергія Миколайовича «О роли микробов в общем круговороте жизни» (1897) з дарчою присвятою автора Д.К. Заболотному, його помічникові з питань медичної мікробіології під час сумісної праці в Інституті експериментальної медицини (ІЕМ) в Санкт-Петербурзі і власну книжку спогадів і поезій «Через терни до зірок» (Київ, 2017), в якій розділ «Три велетні світової мікробіології» присвячений **С.М. Виноградському**, **Д.К. Заболотному** і **В.Л. Омелянському** – славним українським вченим і бувшим співпрацівникам ІЕМ, засновникам загальної і ґрунтової мікробіології, екології та епідеміології. ■

Відкриття пам'ятника С. Виноградському в Городку